

INTERPRETATIO RELIGIOSA

Adatok a kora vaskori helyszínek és jelenségek szent és/vagy profán
értelmezéséhez*

FEKETE MÁRIA

Szilágyi János György 90. születésnapjára, tisztelettel

*Szobrok. Vagy képek? Eidosz. Eidólon. Imago.
Ikon. Festett vagy faragott kép. Az ősi ti-
lalom, amelyet mindig megszegünk. Hogy is
tudnánk más(kép) istent teremteni, istent
tagadni? a természetet utánozni vagy pótolni?
magunkat megkettőzni? A képek a valóság képze-
teire képes képzeletünk valódi képei.*

Somlyó György: Képmutogató, Fekete Tamás szobraihoz, 1.

Az őskori lelőhelyeken feltárt leletanyag egykori használatának, funkciójának *mindennapi* értelmezése általában nem okoz komolyabb nehézséget. A helyszínek és tárgyak profántól eltérő jegyeinek felismerése, főleg interpretációja már sokkal összetettebb kérdéseket vet fel. Az őskori kognitív fejlemények alakulása írott forrásokkal nem kontrolálható, legfeljebb bizonyos jelenségek korokon is átívelődő vonásainak észlelése, összehasonlító mitológiai, vallástörténeti, néprajzi módszerekkel való elemzése végezhető el. Természetesen ezek a körülmények és tények magukban hordozzák a félreértések, tévedések, tudatlanságunkból eredő nagy hibaszázalékát is. Ezek azonban nem szeghetik kedvünket, nem állíthatják meg a tisztánlátás érdekében végzendő törekvéseinket, kötelezettségeinket.

A hosszú és sok kiábrándultságot okozó 20. század végére általában felerősödött a szakralitás iránti fogékonyság és érdeklődés. (Minden korszakot – és tudományosságát is – jellemzi azon kérdések sora, amelyek tisztázása felmerül konferenciáin, tematikus kiadványaiban.)

* Jelen cikk a 2007. év márciusában, az Ősrégészeti Társaság debreceni konferenciáján elhangzott előadás bővített, jegyzetelt változata. Még ugyanon év júniusában, a *Mómosz* számára leadott kézirat sorsáról nincsenek információim.

A kutatás igazi problémáját az okozza, hogy a „modern” ember a felvilágosodás óta tudatosan elfordult a transzcendenstől, a szakrális jelenségektől, és manapság, amikor újra, az érdeklődési irányok megváltozásával, – és nem utolsósorban bizonyos politikai kötöttségektől való megszabadulásunkkal, – lehetőségünk lenne e kérdésekkel is foglalkozni, már homályba veszték azok az ismeretek és módszerek, melyekkel e témák kutathatók lennének. Ezért sokszor nem tudjuk, nem észleljük, nem ismerjük fel és főleg nem értjük a kultikus jelenségeket, helyszíneket, leleteket.

I. A SZAKRÁLIS TÁJ FOGALMA

Konferenciánk címéül megjelölt *szakrális jelenségek* talán legszembeütőbb és egyértelműen azonosítható színterei a *különleges helyszínek*. Ezek egyike a *növény-földrajzi zónák találkozási sávoiban* észlelhető, azokon a helyeken, amelyeken a következő növénytársulás, vagy annak uralkodó flóraeleme először jelenik meg, egy-egy fa, vagy facsoport formájában.¹ Két zóna találkozási sávjában elképesztő fajgazdagságot tapasztalnak a biológusok, földrajzosok. Az ilyen helyek vallásos tisztelete valószínűsíthető és a kutatásnak is figyelnie kell ezekre a régészeti szemlélettől és gyakorlattól egyébként idegen szempontokra is.

...”Ha szokatlanul magas, vén fákkal benépesített vadonba jutsz, ahonnan az ég kékjét száműzi az egymásba fonódó ágak szövedéke, az erdő sudársága, a hely magányossága, a sűrű és folytonos árnyék keltette csodálat a szabadban egy istenség jelenlétének hitét ébreszti benned. S ha egy tövig kivájt sziklából álló barlang, melyet nem kézzel faragtak, hanem természetes úton tágult² akkorára, hegyet egyensúlyoz a hátán, lelkedet valamilyen istenfélő sejtelem üli meg. Tiszteljük a nagy folyamok forrásvidékét. Oltárok emelkednek ott, ahol váratlanul széles folyók bukkannak elő búvóhelyükről. Nagy becsben tartják a meleg vízű forrásokat, és bizonyos tavakat vagy homályosságuk, vagy roppant mélységük avatott szentté.” (Seneca: Erkölcsei levelek, 41. Révay József fordítása.)

A kultuszgyakorlatok bizonyos földrajzi régiók szerint önálló csoportokat képeznek; etnikai, politikai, kulturális megkötöttség nélküliek és évezredek át felismerhetők. Ilyen „*szakrális táj*” volt, pl. a Fertő-tó környéke, ahol a Kalenderberg kultúra jellegzetes különállása egybeesik a sokkal későbbi Loreto/Loret(t)o(m)i Mária-

¹ A Kárpát-medence változatos, mozaikos felszínein, több helyen refúgiumok képződtek és reliktu-mok is észlelhetők, tehát ősi maradványfajok találhatóak mind a növény-, mind az állatvilágában. „Zöld folyosói” mentén viszont folyamatosan erős hatások érik, az élővilága állandóan változik, gazdagodik és átalakul. Mindezen természeti adottságok ellenére és mellett számos, kizárólag erre a területre jellemző, endemikus fajjal rendelkezik, és azokban a zónákban, ahol több élőhelytípus találkozik, igen nagy a fajgazdagság. VARGA 1999., 2002.

² Cf. pl. a Kalaposkő helyszíneit és barlangját, vagy a méltán híres morvaországi Býčí skála barlang helyszínét és leleteit. PARZINGER et al. 1995. Vagy pl. Itáliában a Satricum könyékén (Aprilia) feltárt áldozóhelyet, egy kis tavacskában, a bronzkortól keltezhető leletanyaggal: *Róma születése* 54. f. A Kalaposkő geológiájáról, az ott kialakított tanösvény tábláján olvasható: „A Kalaposkő (vagy inkább Kalaposkövek) vulkáni eredetű metamorf kőzetből, zöldpalából épülnek fel. A hegységképződés során az egykori, tenger alatti vulkáni eredetű anyagba különböző mennyiségű mészkőanyag került. A kőzet felszínre emelkedése után a magasabb mésztartalmú kőzetek a csapadék és a szél miatt gyorsabban pusztultak le, mint azok a kőzetek, amelyeknek mésztartalma nagyon alacsony. E lepusztulási folyamat eredményeként jöttek létre a „kalapot viselő” kővek, e folyamat is szerepet játszott a környékbeli barlangok, sziklaereszek, üregek létrejöttében.”

kegyhely³ – egyébként igen izgalmas hagyományú és történetű – vonzáskörzetével, a kb. tőle körben egy napi járóföldre eső területtel. E kultusz kegyhelyei a Borostyánkő út nyomvonalán vannak, ill. onnan terjedtek szét.⁴

1. Fák tisztelete

Források területén, vagy a különleges alakú sziklák mellett a magasra nőtt fákat is tisztelet övezte. Ezek a fák különféle őskori és antik istenségek szimbólumai, szent fái,⁵ – esetenként – megszemélyesítői voltak. Különleges szerepet tulajdonítottak a fagyönggyel benőtt tölgyfának.⁶ A zsidó és a korai keresztény vallás – mint pogány szokást –, tiltja a fák tiszteletét, még a faültetést is,⁷ a szentélyek, ill. templomok mellett.⁸ A különféle fák közül most csak a tölgyet, az indoeurópai férfi főistenek, a hársat az anyaistennő, és az örökzöld fenyőt⁹ emeljük ki, amelynek azzal a kecskelábú Pánnal volt kapcsolata, akinek tisztelete a későbbi (római kori) Pannoniában, vagy a

³ Erre a jelenségre már egy amerikai születésű, Németországban élő kolléga is felfigyelt. NEBELSICK 1996. 327. skk.

⁴ A török elől menekülő szentföldi „Mária háza” a dalmáciai Tersattoban jelent meg (a hagyomány szerint 1291. májusában), majd az itteni keresztény hívek elbizakodottsága miatt három év múlva két angyal tovább vitte Itáliába, egy babérfa ligetbe (innen ered a Lauretum, olaszul Loreto név), Recanati környékére, Picenum területére, itt létesült a késő középkori magyarok kedvelt búcsújáró helyre. A *Santa Casa*, vagy *Mária háza* kultusz népszerűsége (oltárok sora létezik a történeti Magyarországon) miatt létesült a 1644-ben a Sopron megyei Loreto, vagy Loretom kegyhelye. BÁLINT-BARNA 1994. 34., 100.

⁵ Az indoeurópai hitvilágban a férfi (fő)istenek tölgyfában, egyes istennők pedig hársfában lakoznak. A hárs jelentősége keresztény időkben is megmaradt. A Mária-szobrokat rendszerint hársfából faragták, esetenként csodás történetek is fűződnek hozzájuk (ld. pl. a bécsi Stephansdomban), és Európaszerte, a katolikus templomok kertjében, vagy a templom előtt legalább egy hársfa áll, vagy hársak veszik körül, sőt gyakran hársfasor vezet bennünket a templomhoz, ma is. Az útmenti kereszteteket, szentfűlkéket is gyakran hársak veszik körül.

⁶ Ez az istengyermeket jelképező legendás „aranyág”, az alvilág bejáratának kulcsa Aeneas kezében. VERGILIUS VI. 203-211., FRAZER 1965. 385. ff.

⁷ „Ne ültess semmiféle szent fát Istenednek, az Úrnak az oltára mellé, amelyet építesz! Ne állíts szent oszlopot se, mert azt gyűlöli Istened, az Úr!” 5 Móz. 16.21-22.

⁸ Úgy látszik, ez a szigorú tilalom a keresztény idők folyamán szelídült, hiszen később bizonyos szenteknek *fa* szerepet szánt az egyház, ill. azt, hogy a bencéseknek meg kell teremteniük az új *Ádámot*, aki a *kertet* gondozza: Szent Benedeket, Európa (egyik) védőszentjét így hirdeti egy kőbe vésett tábla a pannonhalmi arborétum vaskapujánál: „*Arbor fuit Benedictus*”. BORIÁN 2006. 143.

⁹ Hallstatt-kori fenyőfa-ábrázolásokról: STUDENÍKOVÁ 1999. 207. skk. Talán fenyőfa-töredék ábrázolása egy fehérvárcsurgói fedőn (IV. halom): PETRES - JUNGBERT én. 35. A görögöknél a fenyő termékenység szimbólum: „*Fenyőágakat is hordoznak a növény termékenysége miatt.*” (LUKIANOS: *De metretice* II. 1,10 scholionja, ford.: Sarkady János) HEGYI 2003. 79. Ezért lehet fenyő-ábrázolás a temetkezéseknél használt edényeken. Fenyő(ág)mintát ld. a késő vaskorban: pl. Gomolava, Nagyvenyim, Tokod, Gellérthegy-Tabán, Lovasberény, Budaörs, Páty stb. lelőhelyeken. VÁGÓ 1960. 46. ff., Abb. 7-12. = *125 év 125 tárgy* 1998. 30-31., BÓNIS 1967. 5. ff. Abb. 2., 5-6., SZABÓ M. 2005. 178.; OTTOMÁNYI 2005. 66., 75., 86., 5. kép 4., 6. kép 1., 3., 10. kép 1-2., 11. kép 3.

pannonok körében más területeknél sokkal jelentősebb volt.¹⁰ Bizonyos fák kivágásával egyes istenségek tiszteletét meg is lehetett szüntetni.¹¹

A kevés Hallstatt-kori kincsleletünk összetétele szoros kapcsolatban áll a gazdagon felszerelt halomsírokéval. Feltehető, hogy ezek az örökség azon részei, amelyeket a temetkezési szertartások során feláldoztak az égieknek. Ilyen őskori áldozóhelyek lehettek több helyen is, amelyek mára már szinte nyom nélkül elvesztek: a fentebb emlegetett növényföldrajzi zónák találkozási sávjában, vagy mély, sötét erdőben, sziklánál, barlangban, szabályos formában magasra nőtt, terebélyes fánál, forrásnál, mocsárnál léteztek egykor. Az eddig hiteltelennek minősített, az ismert településeken, vagy temetőkön kívül talált, ún. szórványos tárgyakat is egy-egy ősi szentély, áldozóhely, mára már másképpen nem azonosítható helyszínének fogadalmi tárgyaiként is értelmezhetjük. Főképpen olyan ún. „szórvány” lelőhelyeken, ahol a közelben földvár és/vagy tumulusok is léteznek.

Fontos interpretálási kérdésként merül fel, és tisztáznunk kellene azt is, hogy hány darab tárgytól nevezhetünk egy leletegyüttest kincsleletnek! Ha ugyanis áldozati kincsként értelmezzük a *kincs-*, vagy *depozitelet*eket, akkor az egy-két, vagy néhány bronztárgy előkerülését sem tarthatjuk ezentúl mindenféle összefüggés és értelmezési lehetőség nélküli, alig értékelt, hiteltelen „szórvány”¹²-nak! Különösen nem olyan lelőhelyeken, ahol már más áldozati, azaz nagyobb darabszámú raktárleletek /kincsek is előkerültek, – akár más korszakból is¹³ – de a különlegesebb földrajzi adottságú környezetben talált, egyéb lelet-, vagy lelőhely-összefüggés nélküli tárgyak-

¹⁰ „Mert látod-e Pán szobrát, ott a fenyő alatt, kit még virággal sem ajándékoztatok meg eddig?” ... „Másnap Pánról emlékeztek meg. A bakok közül a nyáj vezérért fenyőággal feldíszítve a fenyőhöz vezették, bort csorgattak a fejére, s az istent dicsőítve leölték, majd felakasztva megnyúzták. Húsát megfőzték, megsütötték, s a leveleken a fűbe rakták körben. A szarvakkal együtt lenyúzott bőrt pedig a szobor elé a fára akasztották, pásztori ajándéku a pásztorok istenének. Áldoztak a hús legjavából is, Chloé pedig énekelt, Daphnis meg fuvolázott.”. LONGOS: Daphnis és Khloé 2., 4. könyv (Détsy Mihály fordítása).

¹¹ „[Szent Márton] Egy másik alkalommal, miután egy faluban egy idegen ősi templomot lerombolt, a szentélyhez közel lévő **fenyőfát** is ki akarta vágni, de a hely papjai és a pogány sokaság szembeszállt vele. Bár az Úr akarata szerint hallgattak, mikor a templomukat lerombolták, a fát nem engedték kivágni. Ó többször is figyelmeztette őket, hogy semmi vallási tiszteletet nem érdemel az a fatörzs, s hogy inkább annak az Istennek az útján járjanak, akinek ő is szolgál, de a fának vesznie kell, mert a démonoknak van szentelve.” Sulpicius Severus: Szent Márton élete 13. (Borián Elréd OSB fordítása)

¹² Még kevésbé szerencsések azok az esetek, amikor a kérdéses műtárgy múzeumba kerülésénél/megvásárlásánál megadott lelőhelyadatokat *ab ovo* hiteltelennek minősítve a – gyakran az egykori rítusok előírásait, vagy a társadalmi rangot szem előtt tartó ősi igyekezetet tanúsító, legjobb minőségű import tárgyaink egykorú beszerzését tagadó, kellő ismeretek hiányában, újkori műkereskedelemmel próbálják megmagyarázni. Cf. az „elszórtan” előkerült leletek jelentőségét, értelmezésének lehetőségét: ...„Két év is elmúlt már, hogy a határos mezőkön legeltető juhász – Drüasznek nevezték – ugyanilyen látoányra meg kincsekre bukkant. [Ti. arany fibulával összetűzött bíborlepelbe pólyált csecsemőt talált, akit egy kecske szoptatott. A kartáncot lejtő szoboralakok és a szent helyszínen szétdobált áldozati ajándékok leírása igen fontos adat a leletanyagunk értékeléséhez, megértéséhez!] **Nimfáknak volt ott barlangjuk, hatalmas, kerek kősziklában, mélyen beöblösödve. Szobruk is ott állt kőbe faragva: lábuk méztelen, karjuk vállukig fedetlen, kioldott hajuk a vállukra omlott. Dereuk körül öv, szemük körül mosoly. Tartásuk mindenben, mint a kartáncot lejtőké. A barlang szája a nagy szikla kellős közepén tárult, s egy forrás felbuzgó vize kis csorgót alkotva folydogált ki rajta. Így az üreg előtt gyönyörű bársonyos gyepszőnyeg terült el, hiszen az éltető nedv sűrű, puha füvet hízlalt. **Körös-körül sajtárok meg fuvolák, szürinxek meg nádsípok heverték, hajdani pásztorok kegyes ajándékai.**” LONGOS: Daphnis és Khloé I. könyv (12. p.), Détsy Mihály fordítása.**

¹³ E helyen is figyelniük kell a *szent helyek állandóságának* korokon, népeken, kultúrákon, vallásokon túlmenő lehetőségére, tényére. Gyakran találkozunk erre utaló leletanyaggal a különféle korú lelőhelyeinken, cf. pl. itt fentebb, a 10. jegyzetünkben a fára akasztott ajándékokról mondottakkal is.

nál – vagyis az ún. *szórványoknál*, – figyelniük kell erre az értelmezési lehetőségre is. Azonban nemcsak a darabszám lehet fontos ebben a kérdésben, hanem a ritkának nevezhető, egyedi, – nem mindennapi profán használatra szánt – tárgyak is inkább az *áldozati-fogadalmi leletek* körébe sorolandók. Ilyenek elsősorban az ember- és állat alakú bronz-plasztikák, a bronzedények, a valódi itáliai fibulák, bizonyos csüngők, tük, összetett láncok, a nagyobb, esetenként díszített tárgyból kivágott lemezek, zablák, bronzból készült öntőminták, miniatűr tárgyak, üveg- és borostyángyöngyök stb. Ezek a „szórványos” leletek ugyanis valamilyen őskori „szentélyt” jelezhetnek számunkra, amelyeknek létét más jelenséggel meg sem tudnánk fogni!¹⁴ Létezésüket feltételezni sem mernénk. Hiszen ekkoriban még görög és etruszk földön is a szentélyek és az áldozóhelyek szinte kizárólag a természetes környezetben, annak geológiai-természetföldrajzi¹⁵ szempontból „különleges” táján,¹⁶ pl. egy szokatlan formájú kőnél/sziklánál (cf. a Kalaposkő helyszíneit), kopár hegycsúcson, mocsárnál, tónál, folyónál, sziklás hegyi útnál, barlangban, hegyi-, vagy vízi átkelőhelynél, vagy terebélyes fánál (tölgynél, hársnál, sudarra nőtt fenyőnél) voltak.¹⁷ Az is elképzelhető, hogy bizonyos szent helyek, áldozóhelyek ott létesültek, ahol egy-egy közösség különleges hatalmú vagy képességű személyisége, vagy akár az egész „város” számára egyértelműen ismert, emlékezetes, fontos esemény történt, számunkra mára már többnyire csak értelmezhetetlen helyszínt, „szórvány” leletet jeleznek¹⁸.

2. Szent kövek, sziklák, barlangok - *axis mundi* helyszínek

Fontos lehet a dűlőnevek, helymegjelölések pontos rögzítése és értelmezése. Ezek figyelmeztethetnek bennünket, hiszen megőrizhettek számunkra bizonyos földrajzi „rendellenességeket,” amelyek a helyszín megszentelt jellegét hangsúlyozták az őskori (és mai) lakosság számára, pl. a Kalaposkő (1. kép), Széleskő, Asztalkő, Ördög asztala, Satzenstein, Prädigstuhl, Apostolok fája, stb. Velem-Szentvid elővárosában (*proastion*) „külső helyszínein” ősi szentélyek helye is rekonstruálható. A Kalaposkőről jó kilátás nyílik a majdnem pontosan északra fekvő Szentvidre (5. kép), a „város”-ba, a politikai-gazdasági központba. Innen került elő egy áldozati edényt vivő fiatal nő (6. kép) bronz szobrocskája, 1908-ban.¹⁹ Ilon Gábor kisebb hitelesítő ásatást is végzett itt, melynek során csak arra derült fény, hogy a lelőhelyet valóban használták az

¹⁴ Ezért az ilyen, eddig szórványosnak tartott, nem túlságosan értékelt, sőt gyakran hiteltelennek ítélt tárgyak, ill. a lelőhelyeik újabb értelmezési lehetőségeket jelentenek a szakrális jelenségek és helyszínek(!) adatait összegyűjtő és feldolgozó kutatás számára is.

¹⁵ Különösen fontos helyszín lehet a *növényföldrajzi zónák találkozási sávja*, ahol az új flóra-elemek először jelennek meg; egy-egy fa, vagy facsoport formájában. Az ilyen helyek vallásos tisztelete valószínűsíthető és a kutatásnak is figyelnie kell e szempontokra is.

¹⁶ GRIESA-WEISS 1999. 20. f., SENECA: Erkölcsei levelek: 41. (ld. feljebb, a fejezet elején).

¹⁷ PALLOTTINO 1980. 131. ff., különösen 144. ff., FEKETE 1999. 40. ff., 2004. 42. Hogy a kora vaskorban már nemcsak természeti helyszínek szolgáltak szentélyként, egy Cerveteriből származó etruszkokorinthosi amphorán láthatjuk, ahol egy szfinx, egy lovas és két női alak vonul egy nyeregretetős, oromdíszes épület felé, amelyben egy áldozatot bemutató alak, két kezében egy-egy edénnyel lép fel a lépcsős(!) egyéb helyekről, azaz igazi görög, vagy itáliai lelőhelyről nem is ismert formájú oltárra. *Italy of the Etruscans* 1991. 216. Kat. Nr. 282.

¹⁸ Ahol pl. Jákob álmodott (Tóth István adata): Gen. 28. 10. skk., különösen 18. skk.

¹⁹ Fején lekopott csüngőkarika jelzi, hogy tárgyunk eredetileg valamin függött. MISKE 1908. A motívum megismétlődik a kleinkleini (Kröll Schmiedkogel) cista bonyolult jelenetsorában is. DOBIAT 1980. Taf. A 6.

őskor több periódusában is.²⁰ A kiálló sziklák – hasonlóképpen a hegyen épített városokkal -- összeköttetést biztosítottak az égiekkel, a barlangok pedig az alvilággal, vagyis egyúttal a különböző szférák közötti *axis mundi*ként²¹ is működtek. Ezt az őskori szentélykörzetet három földrajzi régió metszéspontjában (Alpokalja, Kisalföldi síkság és alacsony dombvidék, a Borostyánkő út) – hasonlóan a noricumi Magdalensberg és Virunumhoz – a későbbi római város, Colonia Claudia Savaria kereskedelmi, gazdasági és legfőképpen vallási előzményének is tekinthetjük.²²

3. Források, folyók, vízi átkelőhelyek, mocsarak

Rómában a bővizű források, hűvös patakok, tiszta vizek mellett ősi, jósmondó istenségek temploma állt.²³ A cél elérésért hozott áldozatok, a vízi átkelőhelyek leletanyaga közül a legismertebb a révek környékén folyóba vetett kardok²⁴ és/vagy sisakok. Valószínűleg hasonlóképpen kell/lehet a Kapos folyóból előkerült kurdi, hatalmas bronz situlából és 14 cistából álló kincsleletet is értékelni.²⁵ A Regöly-környéki mocsárból sok borostyán, bronz-, arany és ezüst lelet került elő, köztük etruszk- és kelet-alpi/picénumi típusú füstölő-lánctagok bronz öntőmintája (9-10. kép) is.²⁶

4. Hegyek (2. kép), helynevek(?), istenek kultusza

Szent Vid (ilyen néven két 4. századi vértanú ismert: Dél-Itáliában és Szicíliában, vagy: az egyik helyen született, a másikon vértanúságot szenvedett) neve,²⁷ a véletlen folytán összezseng a balti/nyugati szláv *Svantevit/Svantovit* fényisten, a „háború és győzelem”, az „istenek istene” nevével és tiszteletével is.²⁸ Valószínűleg ennek a jelenségnek is köszönhető kultuszának jelentős méretű, töretlen fennmaradása napjainkig, főleg a borostyán-kereskedelemmel foglalkozó területeken. A később, középkorban a fényt hozó balti/szláv istenség kakas-szimbólumát is átvette. Porosz területen *kultúrhéros*ként, talán egy ikerpár (Videvut és Bruten) egyik tagjaként jelenik meg.²⁹ A fényisten kultusza hegyekhez (is) kötődik.³⁰ Tisztelete a XV. századtól új fel-

²⁰ ILON 2002.

²¹ ELIADE 1987. 30. ff.

²² TÓTH 1998. 10. ff.

²³ PLINIUS Epistolae 8. 8.

²⁴ MOZSOLICS 1975. 3. ff.

²⁵ WOSINSZKY 1896. 73. skk.; HAMPEL 1896. 103-16. tábla; STJERNQUIST, 1967. 69.; PATAY 1987. 130., Abb. 1.; PATAY 1990. 74., 76-78., Taf. 51-63., 74., 76-78.

²⁶ FEKETE 1985. a.

²⁷ Névváltozatai: Vit, Vitus, Vítusz, Vito, Vida, Vido (sok családnevünkben szerepel, BÁLINT 1977. 457.), németül Veit, olaszul Quido, angolul és franciául Guy. A veleimi Szentvid kápolna utóbbi évtizedekbeli „céhmestere” (sekrestyése) is a védőszent nevét viselte. A Guido, ger., Wido jelentése 'erdőből származó', a latinus Vitus változat jelentése: 'szíves, készséges, jóindulatú' (LADÓ J.: Magyar utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971.) Ez esetben már nevének jelentéséből adódóan is a nem kevés bonyolult pannoniai Silvanus-alakok (*Silvanus Silvestris*, ill. pannon alakja: *Vidasus*) valamelyikének őse is lehet. TÓTH I. 2004. 62. ff.

²⁸ *Mit. Enc.* I. 372. Színe: a vörös, attribútumai: kard, zászló, kopja, harci jelvények és többek között a sas. Szent fehér lova éjjel küzd az ellenséggel; jóshelye és négyfejű bálványa is van, kultuszának ősi központja: Arkona. WARNKE 1983. 38. skk.

²⁹ *Mit. Enc.* I. 380. Jelképeik páros oszlopok.

³⁰ A hegyek nevének és a környéken folyó kultuszoknak lehetséges összefüggéseit, kapcsolatait egy görög példával illusztrálva említjük meg: az archaikus olympiai szentélykörzet – a Kr. e. VII. században – a *Kronos*-domb lábánál létesült. SINN 1993. 96., Fig. 5,4.

lendülést mutat, általában a járványok és a háborúk, nálunk a törökveszély miatt a szenteket csoportosan tisztelve, alakját a 14 *segítőszent* közé emelték. A korai IV. századi vértanú, Szent Vid mártíromságának eszköze az olajos kazán, emiatt a rézművesek(!) és a harangöntők, valamint a harangozók is védőszentjüként tisztelik, a velemi kápolna főoltárának képe és a baloldali mellékoltár szobra (3. kép), ábrázolja.³¹ Barb szerint Vid és Magdolna patrocíniumok pogánykori szenthelyek krisztianizálását jelzik, *általában* ősi forrás- és sziklaszentélyek örökségeként.³² A **szentvidi** lelőhely – ma is – nagyobb tájegység búcsújáró helyeként³³ működik, és egészen az 1970-es évekig megőrizte archaikus jellegű, korábban vas-,³⁴ majd később (a XX. sz. elejétől már biztosan) különböző alakú viasz offerek³⁵ oltárra tételének³⁶ szokását. A hívők főleg saját maguk, családtagjaik, háziállataik, valamint házaik épségéért, egészségéért, vagy éppen gyógyulásáért könyörögve vásárolták meg a különféle figurákat. Az évenkénti két búcsút³⁷ ma is megtartják a környék lakói.³⁸ A hegyi forrást, – az őskori város kútját – szemgyógyítónak tudják, Szentkútnak nevezik³⁹. Velem-Szentvid

³¹ Ui. a katlant, Szent Vid vértanúságának eszközét (olajban főzték meg) felfordított harangnak nézték.
³² BARB 1937. 4.

³³ A közvetlen környék búcsújáróhelyei (Léka, Rótfalva, Szentvid) körülveszik az Írottkö tömbjét, ami a maga 883 méteres magasságával a környék legmagasabb csúcsa. A Szentvidhez legközelebbi búcsújáróhely a kettős hajójú, gótikus rótfalvi templom, melynek a hegyeken át összeköttetése volt Trianonig. Mindkét templom őriz búcsús zászlókat, ünnepi alkalomra öntött gyertyákat, fogadalmi képeket a szomszéd kegyhelyről.

³⁴ HEIN 1899. 328., BÜNKER 1900. 185. f., KRIS 1959. passim.

³⁵ Pogány hagyománynak ítélte az akkori kőszegszerdahelyi (ma ennek filiája a Szent Vid kápolna) Mindenszentek templom akkori plébánosa, a későbbi egri érsek – Dr. Seregély István. Ez olyan mértékben „megbénította” az erősen vallásos falusiak emlékezetét, hogy évtizedekig hallani sem akartak ilyen, a kedves papjuk által elítélt szokások egykori gyakorlásáról, létéről falujukban, templomukban. A kápolnában elzárt viasz offereket csak néhány évvel ezelőtt nézhettem meg és rajzolhattam le. A búcsújáráshoz, további irodalommal, ld.: FEKETE 1996., *Perenyéiek*, passim.

³⁶ Szent Vid és/vagy a lourdesi Szűz Mária oltárára helyezik a viaszfigurákat: férfi, nő, fiú, lány, pólyásbaba, tehén, ló, fül, szem, kar, láb, kéz, szív és ház, a tetején nőalakokkal. Ez utóbbi offer minden bizonnyal a tersattoi, loretoi, loreto(m)i „Mária háza” ábrázolása lehet. E tárgyakat, – mindenki a neki megfelelőt – megvásárolja, „megimádkozza”, ezután a „céhmester” összeszedi, és újból eladja. Manapság – a különféle szándékokért imádkozva – már csak pénzt tesznek az oltárra, vagy – még egyszerűbben – dobznak a perselybe.

³⁷ Június 15., Szent Vid vértanú napja utáni vasárnap a templom-búcsú (a templom védőszentjének névünnepe) napja. A második búcsúkor: szeptember utolsó vasárnapján, a „Fájdalmas Szűzanya ünnepe utáni második vasárnapon,” – a közeli Perenye falu fogadott napján, ezt több mint másfél évszázada megtartják – az 1849. évi kolerajárványtól való megszabadulásukat meghálálva, „keresztalláve”, (keresztet hordozva, a kereszt után vonulva) gyalogosan jönnek, a földeken keresztül. Több megállóval érkeznek fel a hegyre, a „Szenvidra”. A „prosekió” – fogadalmuk szerint – évente minden család legalább egy tagja megteszi ezt, a kb. 26 kilométeres, oda-vissza utat. A búcsúok menetét a szerdahelyiek és velemiek is fogadják. Még a szocialista időszakban is megtartották ezt a búcsújárást, annak ellenére, hogy a körmenet résztvevőiről listát vezettek, és csak az ezen a listán szereplő személyek vehettek részt a processión.

³⁸ Manapság Velem neve – a búcsújárása révén – a turisztikailag fejlesztendő helyek listájára is felkerült. A 2006-os évre meghirdetett búcsú, ill. a búcsújáró helyek gyalogos megközelíthetőségét segítve, újból át a zöldhatáron is lehet közlekedni – egyelőre csak búcsú alkalomával, – a hegyen keresztül Rótfalvára (Rattersdorf). Korrektúra-jegyzet: a schengeni határnyitás óta már bármikor.

³⁹ Az itt történt csodálatos gyógyulásokról a kőszegszerdahelyi plébánia Historia Domusában olvashatunk. A falu külterületén van egy másik, szintén Szentkútnak nevezett forrás (és római kori forrásfoglalás) is a bozsoki határban, a Mariazell felé vezető búcsújáró út mentén álló „megállónál”, az „Ágoston-kíp”-nél (az állítatójáról elnevezett szentképtartó fülkénél). SABLauer 1979. 5-7. 1-2. kép. A Sa-

hegye az Írott-kő tömbje körül létesült három búcsújáróhely: Léka (Lockenhaus), Röt-falva (Rattersdorf) és Szentvid egyike. Ezeknek a falvaknak egymás búcsúiban való részvétele és körmenete a trianoni határ miatt megszakadt, de a helyi emlékezetben és búcsús emékekben⁴⁰ megőrződött, és a rendszerváltás után, – ha csökkent formában is – újjáéledt. Érdekes párhuzam: Karinthiában egészen archaikus hagyományként maradt fenn napjainkig egy „Négyhegyjárás” nevű, ősi eredetű tavaszi, évkezdő búcsús, termékenység biztosító határjárás,⁴¹ keresztény köntösbe öltöztetett körmenet formájában, a *St. Veit(!) a. d. Glan* nevű kisváros területén.⁴²

Néhány vaskori lelőhelyen egy boszorkány/tündér jellegű lény kultuszának és névhasználatának is vannak halovány nyomai. Tevékenysége, funkciója nehezen bogo-zható ki,⁴³ neve *Helen, Helena, Helenen*,⁴⁴ *Jelen*,⁴⁵ *Gelen, Kelen*⁴⁶ stb.⁴⁷ formában azon-

varia Múzeum 2004-ben a bucsui útelágazásnál a környék forrásait befoglaló római vízvezeték-szakaszt tárt fel, és – kis szakaszon – látogatható bemutatóhelyet is létesített.

⁴⁰ Fogadalmi képek, feliratos gyertyák, egyleti és búcsús lobogók, stb. Ld. erről bővebben: FEKETE 2006. a 259-265. jegyzetekben írottakat.

⁴¹ „Laufende Prozessionen” (Šašel, J.), ld. a következő jegyzetben.

⁴² A Glan folyó melletti St. Veit városban (Karinthia középkori központjában): „Die Vierbergewallfahrt am zweiten Freitag nach Ostern (Dreinagelfreitag) zeigt mit der berühmten Vierbergerwallfahrt bis in die Keltenzeit zurückreichendes Brauchtum einer frühjahrsbedingsten magischen Flurbegehung, die christlicher Zeit zu einer Wallfahrt umgestaltet wurde. Es ist ein anstrengender Weg, der von Magdalensberg im Osten der Stadt St. Veit, die etwa in Schnittpunkt der vier heiligen Berge liegt, seinen Anfang nimmt und über den Ulrichsberg und den Veitsberg (auch Gösseberg genannt) zum Kirchlein auf den Lorenziberg im Norden der Stadt führt. Der Umgang beginnt um Mitternacht, und gegen 18 Uhr ziehen die letzten Pilger in St. Veit ein. Die Vierbergerwallfahrt ist eine noch immer gut besuchte, traditionreiche Volkswallfahrt einmaliger Art.” *St. Veit a. d. Glan* 1978. 28., „Viele dabei geübte Bräuche und die Tatsache, daß auf dieser vier Berge, zum Teil ergraben, am vierten durch Funde vermutbar, vorchristliche Heiligtümer gestanden haben, deuten darauf hin, daß diese Wallfahrt den Nachvollzug eines antiken Flurumganges darstellen könnte. Der Beginn des Umganges auf dem Magdalensberg [ehem. Helenenberg] würde die zentrale und kultische Stellung dieses Berges in der Antike beweisen und schon dadurch die Annahme einer entsprechend wichtigen Siedlung, verbunden mit einem Sakralzentrum, rechtfertigen.” PICCOTTINI-VETTERS 1981. 9-10. Abb. 1. és Abb. 4.; BECKELHARL 1983. 111. Az Ulrichsbergen feltártak egy vaskori szentélyt: *Isis Noreia* és egy helyi, ismeretlen istenség, 'Casuontanus' tiszteletére. *Magdalensberg* szlovén neve *Štalenska gora*, az Ulrichsbergé *Šenturška gora*. ŠAŠEL KOS 1990. 30-31. Itt további, fontosnak látszó irodalmi hivatkozásokat is találunk: GRABER, G.: Die Vierberger. Beitrag zur Religions- und Kulturgeschichte Kärntens, *Carinthia I.* 102 (1912)1-87., EGGER, R.: Der Ulrichsberg. Ein heiliger Berg Kärnten. *Carinthia I.* 140 (1950) 29-78., ŠAŠEL, J.: Leteče procesije ob Gosposvetskem polju (Laufende Prozessionen am Zollfelde) *Slovenski etnograf* 5(1952)143-159., DIENST, H.: Der Vierbergelauf. Quellen und Methoden der Forschung. In: Lebendige Altertumswissenschaft. Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von Hermann Vetters Wien 1985. 381-385., GERNDT, H.: Vierbergelauf. Gegenwart und Geschichte eines Kärnter Brauchs. Klagenfurt 1973. (Ezek közül sajnos egyiket se láttam.) A felsorolt tanulmányok egyikének – címéből legalábbis – sejthetünk egy újabb fontos adatot: ez a tavaszi határfutás esetleg összevethető a már Ovidius által sem értett tavaszi *Regifugium*-ünnepel! Rómában ezt február 24-én ünnepelték, és az etruszk uralom végével magyarálták. OVIDIUS *Fasti* II. 685-856. A hegyre futás ősi szertartását, 3 igen súlyos *ceri*-vel, Gubbio városban Sant' Ubaldo tiszteletére május 15/16-án végzik. SZERB ANTAL: Utas és holdvilág. Magvető Kiadó, Budapest 1985. 156. Cf. a thrákiai bacchánsnők hegyre futását Dionysos ünnepén. Vid, *Vidasus* (és *Thana* = *Diana*) alakjának valamilyen nem ismert összefüggése volt a később Silvanusnak nevezett egyik istenség, Silvanus Silvestris hatáskörével (erdei, hegyi, 'vad, nem domesztikált'), aspektusával is. Ld. erről: TÓTH 2004. 161. ff.

⁴³ Némely jegyeiben Diana-Nemesis, Diana-Helena jellege van. A magdalensbergi legszebb sírkő („Vettius”-kő) faragványában [bizonyos, sokkal régebbi jegyeket is fel lehet ismerni: Holdsarló alatti Nap, vagy csillag-jellegű Gorgo-Medusa ábrázolás, két bolygót jelképező rozettával] a Kr.e. 5. századi

ban több őskori lelőhelyen megmaradt. A kereszténység felvétele után *Szent* előtagot kapott, immár védőszentként őrizte a valószínűleg jóval korábbi hegynevet.⁴⁸ Az eredeti névalakot részben magába foglalva: **Magdalena**, **Magdalenen** formában⁴⁹ változtatták meg Virunum-Magdalensberg eredeti *Helenenberg* nevét, nyilván céltudatos egyházi beavatkozással.⁵⁰ Forrásaink szerint a hitújítás korában (XVI. század) *Szent Ilona-céh* létesült a velemi Szentvid hegyen⁵¹, melynek levéltári anyagában olvasható, hogy a kőszegi Forintos Mátyás szenátor⁵² boszorkányság hírébe keveredett. A Kelet-alpi, alpokalji környék egyéb helyszíneire is kötődnek boszorkányra, „szépasszonyra”⁵³ utaló, szórványos helyi mesék és legendák.⁵⁴ Sőt „Magdalena”⁵⁵ (4. kép) tiszteletének bizonyítékát is megtaláljuk.

A leletanyagban felismerhetően jelenlévő *Soristennőkről* sem feledkezhetünk meg, akiknek alakja pl. az egyik burgstalli urnán⁵⁶ is megjelenik. Funkciójuk a görög *Moirák*, az izlandi *Nornák*, a hettita *Szövőnők*, a szláv *Mokos* istennő, vagy *Péntek* (Pa-

görög sírkövek ábrázolásaira megy vissza. A római kori Ausztria egyik saját, ősi istennője lehetett, véli: KENNER 1989. 902. Anm. 296.

⁴⁴ A Kaukázus előteréből, a Sopron-burgstalli alakos urnákkal rokon kerámia előkerüléséről – Heleendorfban – Gallus S. is tud. GALLUS 1934. Ld. még: RÖSLER 1901. 83. ff.

⁴⁵ Az egyik horvátországi, nagyon fontos tumulus (görög pikkelypáncél, szkíta jellegű anyag) földrajzi neve: Jelzabet. *Ratnici* 113. skk.

⁴⁶ Továbbá: *Gellő*, *Gellen* formában, pl. a Gellérthege neve, ahol a boszorkányok gyülekezőhelye volt a magyar néprajzi hagyományok szerint. Pontosabban *Szengellőnek*, *Szentgellérnek* hívták a boszorkánygyűlések helyszíneit, bárhol is (!) voltak azok. Ld. utoljára: TÓTH I. 2006. (Habilitációs előadás, 2006. március 22.).

⁴⁷ Ezek között, csak utalásszerűen: a karinthiai *Glan*- folyó, ill. Kleinklein - Hallstatt-hori település-központ és halomsírművek lelőhelyének - neve, különösen ennek *Gleinklein*, vagy *Klein-Glein* névalakja több mint elgondolkodtató.

⁴⁸ *Magdalensberg* késő gótikus templomának védőszentje *St. Helena*, (Szent Ilona), Nagy Constantin császár édesanyja. Az oklevelekben: 1158-ban és 1262-ben említett templomot 1462. körül késő gótikus stílusban építették újjá. PICCOTTINI - VETTERS 1981. 7. Szlovénia sok fontos, Hallstatt-kori lelőhelye közül az egyik szintén '*Magdalensberg*,' azaz *Šmarje-Magdalenska gora*.

⁴⁹ Ennek nyomát Velem-Szentvidről is ismerjük. Ld. az 51. és 55. jegyzetet is.

⁵⁰ BECKEL-HARL Abb. 77.

⁵¹ Működését szektaként értékeli Bariska I. A források ezt akkori szóhasználattal céhnek nevezték. Leírja, hogy Forintos szenátor a társaival és varázsos erejű eszközeivel (koszorút, gyertyát használva) rituális Vitus-táncsal (chorea Sancti Viti) vihart támasztottak pünkösdkor. Szent Györgykor (ápr. 24.) és Szent Fülöp és Jakab napján (máj. 1.) Forintosné pedig meztelenül fürdött a szőlőskertek forrásánál. BARISKA 2000. 45. skk. (Cf. a következő bekezdés vízre vonatkozó utalásával is!) A nevezett napok kifejezetten a boszorkányjárások napjai. Talán ötletünk helyességét igazolja, hogy a Somló-hegyen is van egy – nálunk nem különösen gyakori patrocíniumú – középkori Szent Ilona templom. VASUTA G.: A fehérbe öltözött hegy. Somló-hegyi barangolások. *Madártávlat* 13,3(2006)18-19.

⁵² Jurisics Miklós tűzmestere, a kőszegi vár egyik bástyájának későbbi névadója.

⁵³ Nem lehetetlen, hogy ennek a lénynek korai megjelenési formája a trójai háborút kirobantó Szép Heléna, egyik későbbi alakja (utóda) pedig a Tündér Ilona, Tündér Szép Ilona-alakok és variációk sokasága.

⁵⁴ „Fehér asszony” története (Bernstein-Borostyánkő), vagy a „Mocsári boszorkányok” (Glashütten-Üveghuta). BARISKA 2000. 44.

⁵⁵ A Szent Vid kápolna falán lógó fogadalmi képet a XVIII. században Szent Vidnek és Magdalénának(!) dedikálták: *Schuldiges Dank opfer welches hiemit die beeden gemainde Rattersdorf und Libing Gott und dem H: Blützeugen Vituo und der H. Magdalena abstaten*. Ao. 1779. Ld. a 4. képünket!

⁵⁶ Ismertebb nevén a szövés-fonás jelenet: GALLUS 1934. XII-XIV. táblák. Ezeknek a lényeknek a hyperboreusok Borostyánkő út menti szakrális kereskedelméhez, „adózáshoz” is bonyolult kötődéseik vannak. Ld. Erről legújabban: BÍRÓ 2007.

raszka, Szent Paraszkeva-Pjatnyica, Petka)⁵⁷ testvérei *Hétfő* és *Szerda*,⁵⁸ akik hárman, a városba vezető utaknál teljesítenek szolgálatot.⁵⁹ Az egykori Borostyánkő út mentén élő hazai kaj horvátoknál egy ősi eredetű, megszemélyesített újhoid vasárnapja, a *Fiatal Szent Vasárnapocska* (archaikus istenszülő szűz) bonyolult szálakból szövődő tisztelete is fennmaradt.⁶⁰ Azon mitikus női szereplők hosszú sorába tartoznak, akiknek *vízzel* – kúttal,⁶¹ forrással, patakkal – valamint *fonással* is kapcsolatuk van. Ilyenformán pedig az étellel, halállal, újjászületéssel (cf. Médeia-szerű alakokkal, az újjászületést hozó üsttel⁶²) is. Elvéve más isteni személyek tiszteletét is rekonstruálhatjuk.⁶³

A hegyi átkelőhelyek, hágók kultikus célból feláldozott leletanyagáról is meg kell emlékezni.⁶⁴ E helyszínek mindegyikében benne foglaltatik a *van Gennepe* által megfogalmazott *átmenetek rítusa*, a *rites passages* jelleg.⁶⁵

II. A TELEPÜLÉSEK SZAKRÁLIS HELYSZÍNEI

A Dunántúl fő településformája a bronzkortól kezdődően a dombokon, hegyeken létesült **földvár**. Ezek, a szimbolikusan is kiemelkedő, az ég és a föld között épült „városok” már létezésformájukban is magukban hordoznak valami különleges, szimbolikus funkciót.⁶⁶ A települések helyszínének kiválasztása eleve kiemelkedő fontosságú, irányítja a tekintetet, a figyelmet, utat mutat, valóságos és átvitt értelemben egyaránt. Gondoljunk csak a különösen kiemelkedő szépségű, tájba illő, de egyben abból ki is emelkedő, irányadó fekvésű földvárakra: pl. Celldömölk-Sághegy, Somló, Tihany-Óvár, Budapest-Gellérthegy, Velem-Szentvid (2. kép, 5. kép), stb.

⁵⁷ Pl. a lenfonás és a lennel való foglalatoskodás pártfogója. Az ukránok szerint alakja tűkkel van kiverve és orsókkal teleaggatva. „Szent asszonyak” is nevezték, aki a szövéssel foglalkozott. Pl. a lenfonás és a lennel való foglalatoskodás pártfogója. *Mit. Enc.* II. 600. Díszített agyag gyöngyöket halomsírokból ismerünk, pl.: Süttő: VADÁSZ 1983. 44. (az ásató/publikáló övön függő tarsoly zárószervezetének tartja), Vaskeresztes: FEKETE 1985. Abb. 22. 6-8., Zamárdi: FEKETE 1985.a 4. kép 6-11., Keszthely, Árpád u. 47.: Uo.: 71. ff., 6. kép 5-9. De a nagy telepek anyagából is rengeteg agyaggyöngyöt ismerünk. Itáliában (Etruria, Latium, Campania) a Kr. e. 8-7. századi sírok közönséges mellékletei az agyaggyöngyök is. *Italy of the Etruscans* 1991. 75. f., Nr. 87., 89. Áldozati leletgyűttes lehetett a Somlón is, ahol igen sok orsógomb került elő. *MRT* 3. 84. 15/12. lelőhely.

⁵⁸ *Mit. Enc.* II. 600. skk.

⁵⁹ Cf. a római utak, hármas és négyes útelágazások istennőit, *Triviae* és *Quadriviae* alakjait, akiket egyébként Itáliából eredeztetnek. TÓTH I. 2004. 30. és 51. jegyzet. Alakjuk feltehetően ősi, indoeurópai eredetű lehet. Talán, ezekkel az istennőkkel, ill. alakjuk egyik aspektusával, – ti. a vízzel – függ össze, a Borostyánkő út mentén, a legkorábbi római foglalás korából származó, *Aecorna/Aequaecorna* (=‘aqua’) istennő szerepe is. ŠAŠEL-KOS 1990. 31., 45., 47-61. stb.

⁶⁰ HORVÁTH 1990. 77. skk.

⁶¹ Cf. a Sé-Malomi dűlőben feltárt kútszerű, áldozati gödör grafitos, omphalosos dísztlálját, és állatcsontleleteit. KÁROLYI 2004. 158. p. 154. kép.

⁶² Ld. az edényt vivő női szobrainkat (Kalaposkő, Somlószőlős, vagy a strettwegi kultuszkocsi), FEKETE 2006. IV. rész 3.a., 115. ff. Az üst szimbolikájához: „az újjászületés üstje”: GRAVES 1981. 146.6. „üstben megfőzve megfiatalít”: 155.e; „az üst teszi a hőrozt halhatatlanná”: 157.1, 31.c, 159.1. (De vö. Szent Vid és az üst ábrázolását is!)

⁶³ Korrektúra-jegyzet: e kérdésekről valamivel bővebben, ld. FEKETE 2008. 112-119.

⁶⁴ SOROCEANU 1995. 15. ff., Abb. 3. és 11.

⁶⁵ VAN GENNEPE, A.: *Les rites de passage*. Paris 1909.

⁶⁶ „A hegyen épült várost nem lehet elrejteni”. *Mt.* 2.5,14.

A helyi Urnamezős kultúra hatalmas méretű, polis-kezdeményként működő,⁶⁷ kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal, iparszerű bronzművességgel foglalkozó, saját külső-belső utakkal, távolsági úthálózattal, különféle lakó-, és iparos negyedekkel, talán szentélykörzetekkel, stb. kiépített „városainak”⁶⁸ csak egy része él tovább a Hallstatt-korban. Az újonnan alapított települések a bronzkoriaknál kisebb méretűek, sűrűn, egymáshoz közel épültek, és minden bizonnyal legalábbis laza, de állandó kapcsolatban állottak egymással. *Mintha egy-egy „oikistés”⁶⁹ vezetésével családcsoportok, vagy néhány család, esetleg nemzetség és kísérete⁷⁰ szakadna ki a métropolisából, és építené fel a saját, kicsi városát, önállóan működő társadalmi, gazdasági és talán politikai egységét.* A dunántúli Hallstatt-kori településhálózatot vizsgálva úgy látjuk, hogy a görög gyarmatosítással korban párhuzamosan, – annál jóval kisebb léptékben és hatókörrel – hasonló történelmi változásokat eredményező folyamat játszódott le. Ezen eseményeket egyértelműen „barbár gyarmatosítás”-ként értelmezhetjük.⁷¹ Ezeknek a kitelepülőknek is lehetett egy oikistés vezetője, akinek sírját, – esetleg a leszármazottaiét is – külön sírcsoportban találjuk (vagy kereshetjük) a város körüli temetkezések között.

Az archaikus görög polisok területük egy részét szentnek (*gé hiera*) nyilvánították, „kisebb részekre, *temenosokra* osztva az egyes istenségeknek ajánlották. A *temenos* istennek szentelt hely, lehet árnyas liget (*alsos*) vagy kisebb-nagyobb földterület, amelyen kezdetben „szabadtéri” (*hypaithros*) szentély, egy alacsony fallal körülvett oltár, később pedig templom áll.⁷² E földterület néha csupán egy szentély befogadására elegendő telek, néha városrésznyi terület, vagy legeltetésre, illetve földművelésre alkalmas területeket is magába foglaló, nagy kiterjedésű birtok. Az utóbbival főleg kisázsiai területeken találkozunk. A *temenost* határvövek (*horoi*) vagy a szent területet körülvevő fal (*peribolos*) választja el a profán területektől.”⁷³

A késő bronzkori, kora vaskori földváraink területe, ill. a lakosai által használt közvetlen környék is különféle zónákra osztható. A városok mindennapjaikról, de éves, sőt talán több évet is átfogó ciklusban megszervezett tevékenységéhez, életéhez tartozó eseményekről, ünnepekről szinte egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal. De ezek meglétével mindenképpen számolnunk kell. Bizonyos ünnepi eseményekről (főnöki lakomák, *symposionok*, házasságkötések, temetések, *agónok*, egyéb szertartások, stb.) tudósítanak bennünket a Sopron-burgstalli és várishegy-i urnák⁷⁴ karcolt rajzai és a híres *situla-művészet* remekein ábrázolt képsorok sokszor, és többféleképpen értelmezett jelenetei is hasonlókról tanúskodnak. A cserén, a kereskedelmen kívül valószínűsíthetjük a termékcsereinek valamilyen más, intézményesített formáját is, talán

⁶⁷ Itt természetesen csak a korai polisok kialakulásának kezdeti időszakára kell gondolnunk, amikor a polis későbbi intézményei csírájukban megjelentek. Ez a fejlődési fázis nemcsak görög földön, hanem Európa-szerte jelen volt.

⁶⁸ BÁNDI – FEKETE 1982.

⁶⁹ KÖRTVÉLYESI 2000. 181. ff.

⁷⁰ Talán e valós vérségi, vagy csak mitikus összetartozást jelzi számunkra az egymáshoz közel épített földvár-csoportok léte. Ezekre különösen jó példák a Sopron-környéki földvárak, vagy gondolhatunk akár az ősi Róma hét dombján épült kora vaskori településekre is.

⁷¹ Ezen a fogalmon elsősorban a kitelepülők által alapított, az anyaváros ismereteit, kapcsolatrendszerét tovább vivő, az ottani kultuszokat folytató, stb. új települések létrejöttét értem. Erre a legjobb példa Velem-Szentvid és Vaskeresztes lehet. FEKETE 2006.

⁷² A görög szentélyekről és templomépületekről ld. pl.: *Greek sanctuaries* 1993., passim.

⁷³ HEGYI 2002. 40.

⁷⁴ EIBNER-PERSY 1980., EIBNER 1981., 1986., 2001., 2004.

naptári, vagy közösségi ünnepek, esetleg emléknapi alkalmával „vásárokat” is rendezhettek. Szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy városalapítási évfordulóik, vetési, aratási, ill. az agrártevékenység egyéb ágaihoz is kötődő, évenként ismétlődő közös rítusai, de szerződés-kötési, törzsfőnöki/királyválasztási, esküvői, temetési megemlékezéseik (és ezek évfordulóik) és mindezeket túl – számunkra mára már teljesen kideríthetetlen és feltárhatatlan – egyéb ünnepeik is lehettek. Egyáltalán nem kizárt, hogy bizonyos *amphiktion*okban⁷⁵ is részt vettek, ill. saját maguk is közös kultuszgyakorlatok/ka/t alapítottak/ alapíthattak.

1. Város előtti (proastion) áldozóhely nyomai Velemben:

Az antik városok előterében előfordul Apollón, ill. egyes esetekben Héra/Uni/Junó, esetleg *Eileithya* szerű istenségek városvédő, városalapító tevékenységéhez fűződő tisztelete. Talán hasonló áldozóhelyről, szentélyről tudósít bennünket *Miske Kálmán* a Szentvid hegy alatt, az őskori városon kívül talált fogadalmi jellegű leletek közlésekor. Ez a helyszín a hegy lábánál, Velem falutól északra, „mintegy 150-200 lépésre” volt található.⁷⁶ A velemi városhoz tartozó szentélykörzethez kell értelmeznünk a Kalaposkő környékét, a tájolását, a bejárati kapuköveket és a felvonulási utakat. Az utak, útkereszteződések egyéb isteni pártfogóiról már a források sors-istennői között szóltunk. Ezek a görög városok *proastion*, vagyis az elővárosi zónájában vannak, ahol a kertek, a sport és felüdülés helye, valamint a temetők is találhatóak

A görög *Héra*, etruszk *Uni*, római/latin *Juno Sospita*⁷⁷ – névalak- és funkció-variánsai közül meg kell említeni a Cumae melletti, városfalon kívüli Héra-szentélyt, archaikus etruszk fogadalmi feliratokkal.⁷⁸ A Héra-kultusz újabb aspektusai is felmerültek: a jóslás és az új településre vezető (*ἀρχηγέτης*), kolónia-alapító szerep.⁷⁹ Mindkét, újonnan felismert feladatot később, – általánosan ismert formában – Apol-

⁷⁵ Elsősorban az Apollón-kultusz (vagy Apollónnak megfelelő helyi istenség kultuszának) gyakorlása lehetett ilyen. Gondoljunk a szalmába csavart, északról (!) érkező kultusztárgyak, és északi, „nagyon szent” lányok érkezéséről szóló híradásra. (Cf. HÉRODOTOS IV. 33-35. és KALLIMAKHOS Apollón és Délos himnusza.) Ld. még: BÍRÓ 2007. Az Apollón-kultusz összetevői között felmerült északi elemek (hattyú-, „airone” és egyéb madár- és napszimbólumok) késő bronzkori kapcsolatait a görögökkel tagadja, a hattyúalakoknak az indoeurópai főistenekkel való összefüggései miatt: HEGYI 1998. 86. skk. Talán éppen e vonás miatt lehet az Alpok és a Kárpát-medence környékén egy helyi Apollón-Belenus-jellegű istenség létét-hitét feltételezni. Vö. pl. a duplójai, hattyúk vontatta, agyag kultusz-kocsival. Ld. BOUZEK 1985. Pl. 13., 77., különösen 178. skk., PARE 1989. 80. ff.

⁷⁶ MISKE 1905. 270. ff.

⁷⁷ Kecskefejú ábrázolásai, pl. archaikus, szépen festett, kecskeszarvas antefix (Berlin): *Die Welt der Etrusker* 1988. 179., 181. B 6.6. (Jeruzsálem): *Italy of the Etruscans* 141., ill. az első belső borító. „*Illam vestram Sospita, quam tu numquam vides nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis.*” CICERO *De nat. deorum* I, 29, 89. A kecske a későbbi Pannonia egyik sajátos isteni személyének, Pánnak is kísérője. Egyéb források hiányában nem állapítható meg, hogy a kecske/kos figuránk kit is szimbolizálnak.

⁷⁸ A szentély közvetlenül a városfal mellett van, kívülről. SZILÁGYI 2001. 13-26., 2005. 449. ff., 6-8. kép. Talán hasonló áldozóhely lehetett a korábban említett helyszín, ld. a 76. jegyzetet.

⁷⁹ SZILÁGYI 2001. 452. Más etruszk városok szentélyéhez is tartozott Héra-Juno-Uni alakját mutató antefix, pl. Caere-Vigna Parrochiale: SPIVEY 1997. 84., Fig. 64. De alakja egy 'pontusi amphorán', Héraklészsel küzdve is látható: HAMPE - SIMON 1964. 5., 7., 10., 14., 17., 24. Taf. 6. 1. A városalapításról: KALLIMAKHOS: Apollónhoz, 55-68., PUBLIUS OVIDIUS NASO: Római naptár - *Fasti* IV. 819-830., CICERO: Az istenek természetéről - *De natura deorum*, 3,2., PLUTARKHOS: Párhuzamos életrajzok Romulus 11.

lón⁸⁰ látta el. Az etruszk kultúra számos elemének e dolgozatban (is) megismert tudatos utánzása miatt nem kizárt, hogy hasonló jellegű istennő tiszteletének emlékeivel a keleti Hallstatt-kultúra lelőhelyein is találkozhatunk.

2. Városi oltárok, szentélyek

A városon belül is voltak gyülekezőhelyek, szent területek. Ezek közül néhányra vannak bizonyos adataink, feltételezéseink. A velemi kísérő teraszok alatt-előtt, egy – viszonylag nagy, – enyhén lejtő felület gyülekezőhelyként, közösségi térként, talán valamilyen kezdetleges *agoraként* működhett, a hegy egyik fontos és védett, minden bizonnyal központi szerepet betöltő részén. Itt esetleg valamilyen kultikus teret feltételezhetünk, szentéllyel/szentélyekkel (?), ill. ehhez/ezekhez tartozó *horoi*, vagy *peribolos* létével is számolhatunk. A velemi lelőhely feltételezett *agoráján* kívül, az impozáns méretű, ma szegényes fakeresztekkel jelölt kálvária alatti, *motte*-szerű, körítő fallal övezett, még kutatatlan tumulust(?), talán az ősök, városon belül őrzött és tisztelt temető-, ill. kultushelyét(?) kell mindenképpen megemlíteni (7. kép).⁸¹ Harmadik, biztos városi kultushelyként: a szentvidi forrás, a „Szentkút” és környéke jöhet szóba.⁸²

3. Kiemelkedő jelentőségű házak

A velemi fellegrvár kísérő teraszán késő Urnamezős/korai HaC-kori (?) vályogtégla falú ház⁸³ és szövőszék omladékai – sok prizma alakú „háló”-nehezékekkel – került elő, közöttük ácsolt, csapolt, elszenesedett gerendák⁸⁴ maradványaival. (k/l-15-16. szelvény) -131-144 cm mélységben, egy közösségi szempontból is fontos, az *úrnő házá*nak, vagy *szövőház*nak határozhatjuk meg (8. kép).⁸⁵ E ház alaprajzi részletei megegyeznek a kleinkleini és a rifniki 'szövőház' részleteivel.⁸⁶

4. Házon belüli szent sarkok, oltárok, gödrök

Az orsógombok, agyaggyöngyök, bronztűk és miniatűr tárgyak, stb. tárgyak sorából most csak a régóta ismert 'tüzikutyaikat' kell kiemelni, amelyek már a késő bronzkori lelőhelyeinken is szép számmal előfordulnak. A korai vaskorban, főleg a Kalenderberg-kultúra temetkezéseiben az ún. *Kalenderberg triász* tagjaként (belsődíszes talpcsőves tál, benne díszes tüzikutya és ikeredény) különleges szerepet foglalnak el. A

⁸⁰ Pl. Naxos megalapításakor először *Apollón Arkhégetés*-nek áldoztak az euboiiaiak. THUKYDIDES: A peloponnésosi háború. 6. 3.

⁸¹ FEKETE 2006. 43., 8. tábla.

⁸² Ld. a 61. jegyzetünket.

⁸³ A nagyon rossz megtartású, napon szárított vályogtéglaák mérhető adatai: 8 x 16 x 24 és 6 x 16 x 16 cm. FEKETE 1982. 133. Abb. 3.

⁸⁴ Az is elképzelhető – a mellette lévő szövőszéknehezékek miatt –, hogy egy jókora szövőszék összeomlott, ácsolt faszervezete volt, szelídgesztenye (*Castanea sativa*) fából készítették.

⁸⁵ A Vág középső völgyéből, Pobedim-Hradišt lelőhelyről is előkerültek a vályogtégla-építkezés maradványai, egy kultikus objektum feltárásából. A kultushely maradványai, amelyet feltártak: egy cca. 1,25 m átmérőjű, kördíszes (háromszoros sodort zsinórral benyomott), oltárlap, rajta ikeredénnyel. STUDENIKOVÁ-PAULÍK 1983. 149. ff. 41-43. kép és az 1. melléklet a kultushelyet mutatja, az ikeredény: LXXI. tábla 1., és más késő bronzkori ikeredényekkel együtt: 44. kép.

⁸⁶ DOBIAT 1987. 77. ff., Abb. 1-2., TERŽAN 1996. 507. ff., Abb. 1-4. és ugyanitt, az Abb. 5. a santoroi házat mutatja be, utalással a 8. jegyzetében a trissinoi épületre is.

velemi településen is sok, változatos darab került elő. Tüzikutya"-töredék⁸⁷ volt, pl. a fellegvár alatti kísérőterazon feltárt épületekben is. Itt kell megjegyezni, azt a tényt is, hogy Velemben gyakran kerülnek elő házakból, gödrökből bronztűk égett, kormos állapotban, vagyis ezek valamilyen szertartás, füstölés, oltáron való lánggyújtás, égés kellékei (is) voltak, a nyilvánvaló mindennapi, profán használatuk mellett.⁸⁸

III. SZAKRÁLIS HELYSZÍNEK A NEKROPOLISBAN (A PROASTION HELYSZÍNEI)

Az előzőekben emlegetett *oikistések*, ill. katonai hatalommal rendelkező „hősök és/vagy ősök” tiszteletére nyíltak a halotti városok gyakran monumentális méreteket is elérő tumulus-mezői. A halottkultusz egyik fontos eleme, amit a leletek és az antik irodalmi emlékek is tanúsítanak, hogy a holtak és élők bizonyos egységet alkottak. Az archaikus/antik világképben a halottak világa és a termékenység között összefüggés van. Az a hit, hogy a hősök sírja termékenységvarázsló a görög héros-kultuszban különösen erős volt. Ennek elérését célozzák bizonyos szertartások és a hőseinek, eposzok éneklése is.⁸⁹

Ezen szokások Hallstatt-kultúrában meglévő formáiról szinte semmit sem tudunk, csak feltételezni lehet hasonló képzetek meglétét. Ezeket a halmokat általában a városba vezető utak mentén emelték (pl. Sopron-Burgstall, Érd-Százhalombatta).⁹⁰ A monumentális méretű tumulusokba a közösség vezetőit/ alapítóit, *oikistés*-eit temették, bonyolult szertartások, hosszantartó, különböző elemekből összetett rítusok során. A halott házat kap, kőből és/vagy fából épített sírkamrát. Néha bejárati folyosója is van (Süttő, Vaskeresztes, Kleinklein körüli halmok). Az elhunytak maradványait, a máglya kiégése után, összeszedik, urnába gyűjtik. A halottal együtt elégetett ruháinak⁹¹ és ékszereinek olvadékai is megtalálhatók a máglyamaradányok között. A Sulm-völgyi nekropolis egyes sírjainak alaprajza igen hasonlatos a vaskeresztesiekhez.⁹² A sírokba került mellékletek valódi funkcióját nehéz meghatározni. A korai feltárások során nem fordítottak sok gondot az égett, kormos cserepekre és az olvadt, deformált bronz- és vastöredékekre és egyéb nehezen meghatározható maradványokra. Értelmezési nehézségeket okozott, hogy egy-egy síron belül több csoportban találtak mellékleteket, állat-, és emberi hamvakat, esetenként csontvázat is. Az elhunytat elkísérte a túlvilágra a szolgálója,⁹³ fegyverhordozója, ágyasa. A sírok feltárása során a halotti szertartás különböző fázisaiban elvégzett cselekmények, vagy

⁸⁷ A késő bronzkori lelőhelyek mindegyikén megtalálhatók. Velemből: MISKE 1907. 55-56. táblákon lévő töredékek. Vagy ld. pl. Szombathely-Reiszig erdő alatti dülő, oltár-, vagy szentély-jellegű környezetből: ILON 2004. 58. tábla.

⁸⁸ Ilyen égett bronztűk előkerültek ásatásaink során is, gödörből, pl. anthropomorf bronztű: FEKETE 1986. 15. 4., de a Miske-féle ásatások leletanyagából tucatjával ismerünk égett (megégetett) tűket, mind a Szombathelyen, mind a Bécsben őrzött velemi leletanyagban.

⁸⁹ RITÓÓK 1973. 78. ff. Cf. a sítulák *symplegma*-jeleneivel és IBN FADLAN leírásával is. FEKETE 2006.

⁹⁰ PATEK 1982. Beilage 1-2.

⁹¹ A ruhák elégetésének a görög hagyományban az a magyarázata, hogy „a halott fázik és visszajár, ha csak melléhelyezik, de nem égetik el a ruházatát”. Ld.: HÉRODOTOS V. 92.g.

⁹² EGG - KRAMER 2005.

⁹³ Ld. pl. IBN FADLAN elbeszélését, TOGAN 1939.

legalábbis a cselekmények egy része is rekonstruálható. E kérdések leggondosabb feltárását, legalaposabb elemzését Süttőről⁹⁴ olvashattuk.

Feltárt halomsírajaink egy részéről tudjuk, hogy – a mágikusan is védő – kerítőfallal, *peribolosszal* övezték. Felmerülhet olyan lehetőség is, hogy a *hős-*, vagy *öskultusz* helyszíneit vették körül kőfallal (pl. Jánosháza⁹⁵).

Ósi génusok, antik hősök sírjainál rendezett versenyekből nőttek ki a nagy pánhellén versenyek: az olympiai, az isthmosi, a nemeai, a pythói játékok. Olympiában Pelops, Korinthosban Melikertés, Nemeában Opheltés, Delphoiban Pythón, Órópos mellett, – az Amphiaraoonban – Amphiaraos sírjánál, ill. tiszteletére rendezték a játékokat.⁹⁶ Az elhunytak sírjánál bizonyos időnként megjelentek, étel-ital áldozatokat mutattak be, bort öntöttek a lyukas fenekű síredényeken keresztül az eltemetetteknek.⁹⁷ Ünnepeiken⁹⁸ megismételték ezeket a rituális cselekményeket. *Solón* törvényekben szabályozta a halottal kapcsolatos kötelezettségeket, a siratás helyét, a temetés módját.⁹⁹ *Halottak napjáról*, és más évi emlékező napokról a görögöknél is,¹⁰⁰ és a rómaiaknál – a *Parentalia-ünnep Feralia-napjáról* is – vannak adataink.

A vaskeresztesi I-II. halomsírból, főleg a II. tumulus dromosának bejárata előtt, összetiporva találtunk sok, szinte a felismerhetetlenségig széttört edénytöredéket.¹⁰¹ (Hasonló jelenségeket a XX. század közepén, Angliában egy cigány temetkezési szertartásnál is megfigyeltek.¹⁰²) Ugyanolyan kerámiaanyag került elő a vaskeresztesi II. halom bejárata előtt, a járószintbe taposva, mint a Velem-szentvidi '*agora*'¹⁰³ környékén feltárt szelvényekből. Megkockáztathatjuk azt a hipotézist is, hogy ezek a cserepek talán temetési szertartás kiinduló, vagy záró cselekménysorához tartozhattak, vagy a vaskeresztesi darabokhoz hasonlóan, rituálisan összetört (?) Velem-szentvidi edények töredékeit találtuk.

IV. PAPI SZEMÉLYEK

Írásos források hiányában talán erre a kérdésre a legnehezebb válaszolni, de mégsem teljesen lehetetlen. Az elhunyt rangját hangsúlyozó idő-, pénz- és munkaigényes ritu-

⁹⁴ Biztosan emberáldozatok nyomai kerültek elő: Süttő: VADÁSZ 1983. Érd-Százhalombatta: ZOMBORY 1870. 145-157., LÁZÁR 1966. 67., Vaskeresztes: FEKETE 1981., 1985.b, Kleinklein: EGG – KRAMER 2005. 10.

⁹⁵ FEKETE 2004.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ RITOÓK – SARKADY – SZILÁGYI 1984. 53. 10. kép.

⁹⁸ A rómaiak február 21-én ünnepelték a „halottak napját”.

⁹⁹ RITOÓK 1960. 200.

¹⁰⁰ KURTZ – BOARDMAN 1985. 169. ff.

¹⁰¹ FEKETE 1981. és 1985.b.

¹⁰² A temetési rítushoz tartozott, hogy az elhunyt kocsját elégették (mint az őskorban) felszereléseit, edényeit összetörték. „A mintegy négyszáz főből álló nemzetség valamivel korábban elhunyt 'öreganyjának' lakókocsijába berakták annak holmiját, még lovainak szerszámzatát is, csak az általa használt edényeket nem. Ezután a lakókocsit elégették, a két lovat pedig leölték, miközben az egyik hozzátartozó azt mondta, hogy a 'szokást be kell tartani.' Végül összezúzták a fazekakat, serpenyőket, és a koci megmaradt vasvázának darabjaival együtt eltemették egy gödörbe. Ez a rendkívül archaikus jellegű szertartás – amelyet a *The Times* tudósítója helyett akár maga Hérodotosz is éppen így írhatott volna meg – az Oxford közvetlen közelében fekvő Garsingtonban zajlott le 1953-ban.” PIGGOTT 1987. 209.

¹⁰³ Ld. korábban, a városi helyszínek között.

sok mindenképpen nyugodt, békés időszakot jeleznek számunkra. A halotti szertartás egyes cselekményeinek szigorú sorrendjét, a szertartásokhoz szükséges kellékek beszerzését, elkészítését egy archaikus papnak, „szertartásmesternek”¹⁰⁴ kellett biztosítania, aki a temetéshez kapcsolódó minden kultikus cselekményt is irányított. Előírta, megrendelte, a szakrális tudással rendelkező „Mesterrel” (*démiurgos*) elkészíttette a megfelelő, plasztikusan díszített és festett edényeket, melyeket azután utólag ónfóliából kivágott¹⁰⁵, és az edények felületére felragasztott meanderekkel, – a halál, a túlvilág szimbólumaival – tettek rituálisan is alkalmassá(?) a temetkezési szertartásokra.¹⁰⁶ A szertartásmester megrendelte a „Kovácsnál” a fegyvereket, az „Ötvösnél” az ékszereket, és a szükséges, az elhunyt rangját is kifejező fémedényeket is megcsináltatta. Bemutatta az égő (véres) áldozatokat, vezette a recitáló emlékeztést, megrendezte a felvonulásokat, a lakomát, a versenyeket, stb. E jelenetekbe – a dunántúli emlékeanyagból – a soproni urnák ábrázolásai segítségével pillanthatunk be. De bizonyos szertartások szigorú betartását a sírokban általánosan tapasztalt jelenségek többszöri, konzekvens megismétlődéséből is tudhatjuk. Mindezt nyilvánvalóan valaki szervezte és vezette. Valószínűleg a szokások és szabályok, a „tisztaság” és a rend szigorú betartása feletti felügyelet tartozott a legfontosabb feladatai közé. Ezt a tisztet a vikingeknél, a Volga vidékén a „Halál Angyalá”-nak nevezett öregasszony, tulajdonképpen *archaikus papnő*-féle látta el, aki következetes tevékenységéért ékszeradományban is részesült.¹⁰⁷ Az etruszkoknál e tisztség neve *cepen taurχ*.¹⁰⁸ A szertartásmester tiszte lehetett az elhunyt rangját kifejező temetési ceremónia megszervezése, a rokonság és a hasonló rangú közeli és távolabbi ismerősök összehívása, örökösök azon, hogy minden a hagyományoknak, szokásoknak megfelelően történjen.

Szentélyek, vagy istenek szolgálatában álló fiatal korcsoportok, elsősorban kislányok tevékenysége tételezhető fel,¹⁰⁹ akik a szertartások bemutatásánál is segédkezhettek. Az előkelő házak asszonyai a „szövőházakban” esetleg egyszemélyben a nap-társzámítás¹¹⁰ tudói és felelősei is lehettek.

¹⁰⁴ FEKETE 1999. 35. skk.

¹⁰⁵ Ennek az új díszítésmódnak az elterjedése biztosan összefügg a korszakváltással, a fémművesség és a kereskedelem megváltozásával, hiszen többé már nincs szükség – nagy mennyiségben – a drága ónra, amely puhasága révén új művészeti ág kibontakozásához vezetett. A vékonyra kalapált, szabályosan megrajzolt és kivágott, és valamilyen szerves anyaggal edényekre ragasztott formában, ezzel díszítették a halotti kultuszban szerepet kapott kerámiákat, és egyéb különleges rendeltetésű szertartási edényeket, leggyakrabban változatos futó- és koncentrikus meander motívumokkal.

¹⁰⁶ Az is elképzelhető, hogy, hogy a futó meander az alvilágról való kijutást jelképezte, a biztosítékát annak, hogy visszajut a kiindulási pontjára, az élők közé. Ezzel lehet kapcsolatban az ún. *darutánc* járása, amelyet hagyományosan Krétáról hazatérőben, a Délos szigetén megállt hősök, – Thészeusz – alapított. Vagyis elképzelhető, hogy a meander tulajdonképpen a darutánc tánc lépéseit, „kottáját” jelképezi/jelképezheti.

¹⁰⁷ TOGAN 1939., FEKETE 2006. 193. ff.

¹⁰⁸ PALLOTTINO 1980. 146., FEKETE 1999. 40. ff. Tulajdonképpen szertartásmesterek voltak, vagy lehettek, akik a szokások szigorú és kérlelhetetlen betartását felügyelték.

¹⁰⁹ Pl. az attikai Braurón Artemis szentélyében 5-11 év közötti lányok teljesítették papnői szolgálatot, az ő nevük „arktoi”, vagyis medvék. Fiatal lányok voltak az athéni *arréphorosok* is, akik papnői felügyelet alatt szőtték a szent peplost, a Nagy Panathénaia ünnepére. Fiatal, papi szolgálatra kiválasztott fiúk, akiknek mindkét szülője élt még, voltak az *amphitalések*. HEGYI 2002. 36., 39., 48.

¹¹⁰ TERŽAN 1996. 518. ff.

Nyilvánvalóan léteztek – egyéb archaikus szakrális specialisták mellett – az *előjelek ismerői és értelmezői, mindenféle jósok, az ünnepek zenészei, az ünnepi táncra felügyelők, valamint gyógyító személyek* is.

V. A SZENT HELYEK ÁLLANDÓSÁGA

Számos lelőhelyünkről vannak olyan adataink, amelyekből tudjuk, hogy a kultuszhelyek korokon-kultúrákon keresztül, ethnikumoktól függetlenül megőrzik *szent* jellegüket.¹¹¹ Erre való tudatos törekvések nyomai már Tours-i, vagy pontosabban sava-riai Szent Márton tetteiben is nyomon követhetők.¹¹² A lerombolt pogány szentélyek *helyén* nyomban keresztény templomot épített. Hasonló jelenségként értékelhetjük a Szentvid-hegyen létesített Szent Vid kápolnát és búcsújáró helyet; számos más, *ősi szent helyen* épített keresztény templommal, keresszttel, temetővel együtt.

Arra a fontos kérdésre, hogy kit, kiket tiszteltek a vaskori kultuszhelyeken, néhány esetben már megkísérelhetünk válaszolni. A Hallstatt-kori „pantheon” kevés, rekonstruálható isteni személyéről – a helyszínek kapcsán (égi isten, vihar isten, város-alapító isten/istennő, utak, vizek és sors istennők) – már jelzésszerűen utaltunk. Az istenhit létrejöttével – a teremtő emberi tevékenység állandósulásával párhuzamosan – már a neolithikumban számolhatunk. Ábrázolásaik rendszeressége leletanyagunk tanúsága alapján nem volt töretlen az eltelt évezredek során. Hogy miért volt ez így: ma még nem tudjuk. Az istenekre, hatalmukra, tevékenységükre hosszú ideig csak bizonyos szimbólumaik utaltak. Ez, a több ezer esztendeig tartó *anikonikus* szemlélet, a vaskor kialakulásával kezdett megváltozni: az anthropomorf istenek és mitológiáik – részben a hősköltészet, részben a valódi istenábrázolások (szobrok, szentélyek, templomok) létrejöttével is bizonyíthatóan, – végleg elfoglalták trónusukat és kultuszhelyeiket. Az égiek régtől örökölt, folyamatos jelenlétét is őrző helyszíneket napjaink jeles költője így fogalmazta meg:

*áldozóhely volt szentély
pogány templom később keresztény
mutatja még egy-két mohos darab
a hajdani falat*

*most csak hely fű fa és bokor
tenyészet csöndjében élni akar
lábod ősi ösvényre ismer
akármikor jössz itthon van az isten*

Kányádi Sándor: Folytonosság (1974)

Pécs, 2007. június 27.

¹¹¹ Ld. korábban, főleg Szent Vidre, ill. a lelőhelyek névanyagára vonatkozó részeket.

¹¹² Ld. a 11. jegyzetben.

BIBLIOGRÁFIA

BÁLINT 1977.

BÁLINT S.: Ünnepi kalendárium I-II. Szent István Társulat, Budapest 1977.

BÁLINT - BARNA 1994.

BÁLINT S. - BARNA, G.: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Szent István Társulat, Budapest 1994.

BÁNDI - FEKETE 1982.

BÁNDI G. - FEKETE M.: A város születése. *Vas megyei Múzeumok Katalógusai* 95. Szombathely 1982.

BARB 1937.

BARB, A.: Randbemerkungen zur burgenlandischen Siedlungs- und Volkskunde. *Burgenlandische Heimatblätter* 6,1(1937)4-34.

BARISKA 2000.

BARISKA I.: A kéklő Írott-kő alatt. Természet és történelem az Írott-kő-Geschriebenstein Naturpark igézetében. H.n. 2000.

BECKEL - HARL 1983.

BECKEL, L. - HARL, O.: Arhaeologie in Oesterreich. Flugbilder - Fundstätten - Wanderungen. Residenz Verlag, Salzburg und Wien 1983

BÍRÓ 2007.

T. BÍRÓ M.: A hyperboreusoktól Délosig. In: *Orpheusz búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére.* (Szerk.: Fehér B. - Könczöl M.) Károli Egyetemi Kiadó, Budapest 2007. 49-67.

BÓNIS 1967.

B. BÓNIS É.: Keltische Darstellungen auf provinzialrömischer Keramik. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 9(1967)5-12.

BORIÁN 2006.

BORIÁN E.: A Paradicsom fája. *Pannonhalmi Szemle* 14,4(2006)143-147.

BOUZEK 1995.

BOUZEK, J.: The root of the Urnfield cultures and their origin. *Pam.Arch.* 86(1995) 146-150.

BÜNKER 1900.

BÜNKER, J. R.: Eiserne Opfertiere. *MAG 30(1900)185-186.*

DOBIAT 1980.

DOBIAT, C.: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik. *Schild von Steier, Beiheft I., Graz 1980.*

DOBIAT 1987.

DOBIAT, C.: Zum Textilhandwerk im hallstattzeitlichen Ostalpenraum. *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. Bd. 37(1987)77-89.*

EIBNER-PERSY 1980.

EIBNER - PERSY, A.: Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 62., Eisenstadt 1980.*

EIBNER 1981.

EIBNER, A.: Darstellungsinhalte in der Kunst der Hallstattkultur. In: *Die Hallstattkultur, Symposium Steyer 1980. 261-296., Linz 1981.*

EIBNER 1986.

EIBNER, A.: Die Frau mit der Spindel. Zum Aussagewelt einer archäologischen Quellen. *Symposium Veszprém, 1984. Mitt.Arch. Inst. Beiheft 3(1986)39-48.*

EIBNER 2001.

EIBNER, A.: Die Stellung der Frau in der Hallstattkultur anhand der bildlichen Zeugnisse. *MAGW 130-131(2000-2001)107-136.*

EIBNER 2004.

EIBNER, A.: Die Bedeutung der Jagd im Leben der eisenzeitlichen Gesellschaft – dargestellt anhand der Bildüberlieferungen. In: *AD FONTES! Festschrift für Gerhard Dobesch am 15. September 2004. (Hrsg.: HEFTNER, H. TOMASCHITZ, K.) 622-639., Im Eigenverlag der Herausgeber, Wien 2004.*

EGG - KRAMER 2005.

EGG, M. - KRAMER, D.: Krieger – Feste – Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark. *Mosaiksteine, Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Bd 1, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz 2005.*

ELIADE 1987.

ELIADE, M.: *A szent és profán. A vallási lényegről. Európa Könyvkiadó, Budapest 1987.*

FEKETE 1981.

FEKETE M.: Előzetes jelentés a Vaskeresztes-Diófás dűlői halomsírok leletmentéséről. *Vorbericht über die Tumuli-Rettungsgrabungen in Vaskeresztes-Diófás Flur (1978-1979). Savaria 15(1981)129-166.*

FEKETE 1982.

FEKETE M.: Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien. Kolloquium Bozsok 1982. *Savaria* 16(1982)129-144.

FEKETE 1985.

FEKETE M.: Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes (Vorbericht). *ActaArchHung* 37(1985)33-78.

FEKETE 1985. a

FEKETE M.: Adatok a koravaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez. – Beitrag zur Tätigkeit der früheisenzeitlichen Toreuten und Händler. *ArchÉrt* 112(1985)68-91.

FEKETE 1986.

FEKETE M.: Früheisenzeitliche Forschungen im Komitat Vas. Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. *MittArchInst. Beih.* 3(1986)57-67., 311-325.

FEKETE 1996.

FEKETE M.: Adatok Velem-Szentvid középkori történetéhez. (A lelőhely kutatásának 100. évében.) In: „In memoriam Barta Gábor” – Tanulmányok Barta Gábor emlékére. (Szerk.: LENGVÁRI I.), Pécs 1996. 53-69.

FEKETE 1999.

FEKETE M.: Koravaskori kincsleletek, mint vallástörténeti források. *Specimina Nova* 15 (1999) 35-51.

FEKETE 2004.

FEKETE M.: A jánosházi halomsír. Megjegyzések és előzetes jelentés az 1983. évi leletmentés alapján. Das Hügelgrab von Jánosháza. Bemerkungen und Vorbericht auf Grund der Beobachtungen während der Fundrettung im Jahre 1983. In: „Halottkultusz és temetkezés” Őskoros Kutatók III. Összejövetele, Szombathely-Bozsok, 2002. október 7-9., Szombathely 2004., *ΜΩΜΟΣ* 3(2004)157-181.

FEKETE 2006.

FEKETE M.: Interpretatio Hallstattiana. Fejezetek a Dunántúl kora vaskori történetéből, lelőhelyeiről és leletanyagából. Kézirat. Pécs 2006.

FEKETE 2008.

FEKETE M.: A kora vaskori Dunántúl sajátosságairól. In: Pécsi történeti katedra (Szerk.: CSABAI Z. et alii), Pécs 2008, 107-144.

FRAZER 1965.

FRAZER, J. G.: Az aranyág. Gondolat, Budapest 1965.

GALLUS 1934.

GALLUS S.: A soproni Burgstall alakos urnái. *ArchHung* 13., Budapest 1934.

GRAVES 1981.

GRAVES, R.: Görög mítoszok I-II. Budapest 1981.

Greek sanctuaries

Greek sanctuaries New approaches. (Ed.: MARINATOS N. – HÄGG, R.) 88-109. Routledge, London-New York 1993.

GRIESA – WEISS 1999.

GRIESA, I. – WEISS, R.-M.: Hallstattzeit. Die Altertümer im Museum für Vor- und Frühgeschichte, Bd. 2, *Sonderbände der Antiken Welt – Zaberns Bilbände zur Archäologie*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1999.

HAMPE – SIMON 1964.

HAMPE, R. – SIMON, E.: Griechische Sagen in der frühen etruskischen Kunst. Philipp von Zabern, Mainz 1964.

HAMPEL 1896.

HAMPEL J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban III. Áttekintő ismertetés. Budapest 1896.

HEGYI 2002.

HEGYI D.: Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe. Osiris, Budapest 2002.

HEGYI 2003.

HEGYI D.: Görög vallástörténeti chrestomathia. Osiris Kiadó, Budapest 2003.

HEIN 1899.

HEIN, W.: Eiserne Weihefiguren. *Zf. des Vereines für Volkskunde* 9(1899)328.

HORVÁTH 1990.

HORVÁTH S.: Szent Fiatal Vasárnapocska. A zalai horvátok népi vallásosságából. In: Néphit népi vallásosság ma Magyarországon. (Szerk.: LOVIK S. – HORVÁTH P.) *Vallástudományi tanulmányok 3.*, MTA Filozófiai Intézet Kiadása, Budapest 1990. 77-101.

ILON 2004.

ILON G.: Szombathely őskori településtörténetének vázlata. Avagy a római kor előtt is volt élet. *Őskorunk* 2. Szombathely 2004.

Italy of the Etruscans.

JUCKER, I. (rec.): Italy of the Etruscans. The Israel Museum, Jerusalem. Mainz 1991.

KÁROLYI 2004.

KÁROLYI M.: Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. Ancient cultures of Savaria before the Romans. Szombathely 2004.

KENNER 1979.

KENNER, H.: Zu namenlosen Götter der Austria Romana. Reitia. (In: Festschrift Modrijan.) *Schild von Steier 15-16(1978-1979)109-110.*

KENNER 1989.

KENNER, H.: Die Götterwelt der Austria Romana. *ANRW 18,2. 875-974., 1652-1655.* Walter de Gruyter, Berlin-New York 1989.

KÖRTVÉLYESI 2000.

KÖRTVÉLYESI O.: Társadalmi struktúra és politikai berendezkedés egy archaikus kori polisban. *Sic Itur ad Astra 12,1-2(2000)181-201.*

KRISS 1957.

KRISS, R.: Volksglaube Europas I. Eisenopfer. München 1957.

KURTZ - BOARDMAN 1985.

KURTZ, D. C. - BOARDMAN, J.: Thanatos. Tod und Jenseits bei den Griechen. *Kulturgeschichte der Antiken Welt Bd. 23.,* Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1985.

LÁZÁR 1966.

LÁZÁR J.: Egy száz év előtti tumulus-ásatás eredményeinek rekontruálása. *AnTan 13(1966) 67-69.*

MISKE 1905.

MISKE K.: Mitteilungen über Velem-St. Veit. I. Prähistorische Funde am Fuße des Velem-St. Veits-Berges. II. Geschmiedete Fibeln aus Velem St. Veit. *MAG 35(1905) 270-277.*

MISKE 1907.

MISKE K.: A Velem Szt. vidi őstelep, I. A harácsolt leletek leírása. Wien 1907.

Mit.Enc.

Mitológiai Enciklopédia I-II. (Szerk.: TOKARJEV, SZ. A.) Gondolat Kiadó, Budapest 1988.

MOZSOLICS A.: Bronzkori kardok folyókból. *ArchÉrt 102(1975)3-24.*

MRT 3.

Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás. (BAKAY K. - KALICZ N. - SÁGI K.) *Magyarország Régészeti Topográfiája 3.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.

NEBELSICK 1996.

NEBELSICK, L. D.: Herd im Grab? Zur Deutung der kalenderbergverzierten Ware am Nord-ostalpenrand. In: Die Osthallstattkultur. Symposium Sopron 1994. (Hrsg.: JEREM E. - Lippert, A.) *Archaeolingua 7.* Budapest 1996. 327-364.

- NÉMETH - RITOÓK - SARKADY - SZILÁGYI 2006.
NÉMETH GY. - RITOÓK ZS. - SARKADY J. - SZILÁGYI J. GY.: Görög művelődés-
történet. Osiris Kiadó, Budapest 2006.
- OTTOMÁNYI 2005.
OTTOMÁNYI K.: Mintásan festett kora római kerámia a budaörsi és a pátyi telepről.
ArchÉrt 130,1-2(2005)53-103.
- PALLOTTINO 1980.
PALLOTTINO, M.: Az etruszkok. Gondolat, Budapest 1980.
- PARE 1989.
PARE, CH.: From Dupljaja to Delphi: the ceremonial use of the wagon in the later
prehistory. *Antiquity* 63(1989)80-100.
- PARZINGER et al. 1995.
PARZINGER, H. - NEKVASIL, J. - BARTH, F. E.: Die Býčí skála-Höhle. Ein hallstatt-
zeitlicher Höhlenopferplatz in Mähren. (Mit Beiträgen von Haevernick, Th. E., Kühn,
F., Opravil, E., Přichystal, A., Pucher, E., Rasteicher, A., Stloukal, M., Szilvássy J.)
RGF 54., Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1995.
- PATAY 1987.
PATAY P.: Einige Wort über die Zisten von Kurd. *Fol.Arch.* 38(1987)129-139.
- PATAY 1990.
PATAY P.: Die Bronzegefäße in Ungarn. *PBF, II,10.*, München 1990.
- PATEK 1982.
PATEK E.: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. *BRGK* 63(1982)107-
177.
- PATEK 1993.
PATEK E.: Westungarn in der Hallstattzeit. *Acta humaniora* 7. Weinheim 1993.
- Perenyeiek 1999.
A perenyeiek Szent vidi búcsújárása, 1949-1999. (Összeáll.: SCHMIKLI N.) Római
Katolikus Plébánia, Perenye 1999.
- PETRES - JUNGBERT én.
F. PETRES É. - JUNGBERT B.: Fehérvár-surgó. Koravaskori halomsíros temető. In:
Évezredek kincsei. 34-36. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, én.
- PICCOTTINI - VETTERS 1981.
PICCOTTINI, G. - VETTERS, H.: Führer durch die Ausgrabungen auf dem Magda-
lensberg. Verlag des Landesmuseum für Kärnten, Klagenfurt 1981.
- PIGGOTT 1987.

PIGGOTT, S.: Az európai civilizáció kezdetei. Az őskori Európa az első földművelőtől a klasszikus ókorig. Gondolat Kiadó, Budapest 1987.

Ratnici 2004.

Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj. Warrior at the Crossroads of East and West. Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West. (Ed.: BALEN-LETUNIĆ, D.) *Arheološki muzej u Zagrebu*, Zagreb 2004.

RITOÓK 1960.

RITOÓK ZS. [összeáll.]: Régi görög hétköznapiak. Szemelvények a görög művelődés forrásaiból. *Európai Antológia*. Budapest 1960.

RITOÓK 1973.

RITOÓK Zs.: A görög énekmondók. *Apollo Könyvtár 2.*, Budapest 1973.

RITOÓK - SARKADY - SZILÁGYI 1984.

RITOÓK ZS. - SARKADY J. - SZILÁGYI J. GY.: A görög kultúra aranykora. Gondolat Kiadó, Budapest 1984.²

Róma születése. (Szerk.: SZILÁGYI J. GY.) Szépművészeti Múzeum, Budapest 1980.

RÖSLER 1901.

RÖSLER, E.: Ausgrabungen bei Colonie Helenendorf bei Elisabethopol, Transkaukasien. *ZfE 33(1901)83-150*.

SABLAUER 1979.

SABLAUER E.: Savaria aquaeductusa. (Savaria vízellátása és vízbeszerzése az i.u. I-III. században) *Hidrológiai Tájékoztató 1979. 1. 5-7*.

ŠAŠEL KOS 1990.

ŠAŠEL KOS, M.: Pre-Roman divinities of the Eastern Alps and Adriatic. *SITULA, Razprave Narodnega Muzeja Slovenije - Dissertationes Musei Nationalis Sloveniae 38*. Ljubljana 1990.

SINN 1993.

SINN, U.: Greek sanctuaries as places of refuge. In: Greek sanctuaries. New approaches. (Ed.: MARINATOS N. - HÄGG, R.) 88-109. Routledge, London-New York 1993.

SOROCEANU 1995.

SOROCEANU, T.: Die Fundumstände bronzzeitlicher Deponierungen - Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. In: Bronzefunde aus Rumänien (Hrsg. HÄNSEL, B.) Wissenschaftsverlag Volker Spiess, Berlin 1995. *PAS 10. 15-80*.

SPIVEY 1997.

SPIVEY, N.: Etruscan Art. Thames and Hudson, London 1997.

STJERNQUIST 1967.

STJERNQUIST, B.: Ciste a cordoni. Lund 1967.

STUDENÍKOVÁ 1999.

STUDENÍKOVÁ, E.: Motív stromu na halštatskej keramike. *Sborník Prací Filosofické Fakulty Brěnské Univerzity - Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis M 4(1999)207-222.*

STUDENIKOVÁ - PAULÍK 1983.

STUDENIKOVÁ, E. - PAULÍK, J.: Osada z doby bronzovej v Pobedime. *Museum Nationale Slovacaum Institutum Archaeologicum Fontes VI.* Vydavateľstvo Osveta, Bratislava 1983.

SZABÓ 2005.

SZABÓ M.: A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében. *Bibliotheca Archaeologica, L'Harmattan, Budapest 2005.*

125 év 125 tárgy 1998.

125 év 125 tárgy Válogatás a Fejér megyei múzeumok gyűjteményeiből. *A Szent István Király Múzeum Közleményei D sorozat 268.* Székesfehérvár 1998.

SZILÁGYI 1981.

SZILÁGYI J.GY.: Impletæ modis saturæ. *AnTan 28(1981)65-96.*

SZILÁGYI 2001.

SZILÁGYI J. GY.: A cumæi archaikus Héra szentély. *An.Tan. 45(2001)13-26.*

TERŽAN 1996.

TERŽAN, B.: Weben und Zeitmessen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet. „Die Osthallstattkultur“ Akten Internat. Symposium Sopron 1994. *Archaeolingua 7., 507-536., Budapest 1996.*

TERŽAN 1997.

TERŽAN, B.: Heros der Hallstattzeit. Beobachtungen zum Status an Gräbern um das Caput Adriae. In: Beiträge zur Präh. Arch. Zwischen Nord- und Südeuropa. Festschrift für B. HÄNSEL. *Xpóvos, Internationale Achäologie - Studia honoraria Bd. I. 653-669.* Espelkamp 1997.

TOGAN 1939.

TOGAN, Z. V. A.: Ibn Fadlan's Reisebericht. *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. 24,3.* Leipzig 1939.

TÓTH 1998.

TÓTH I.: Hic numina adsunt... In: A Népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele, Pécs, 1996. szeptember 27-29. (Szerk.: KISS M. - LENGVÁRI I.) Pécs 1998. 9-14.

TÓTH 2004.

TÓTH I.: Pannoniai vallástörténet. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. PTE-BTK, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs 2004.

TÓTH 2006.

TÓTH I.: Pannoniai elemek a magyarországi néphitben. I. Boszorkányok a Gellért-hegyen. Kézirat, PTE-BTK, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs 2006. (Habilitációs előadás, 2006. március 22.)

VADÁSZ 1983.

V. VADÁSZ É.: Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltárásáról Süttőn. *Comm Arch Hung* 1983. 19-54.

VÁGÓ 1960.

B. VÁGÓ E.: Kelten- und Eraviskengräber von Nagyvenyim und Sárkeszi. *Alba Regia* 1960. 43-62.

VARGA 1999.

VARGA Z.: A Kárpát-medence: a biológiai sokféleség foglalatja. *Természetbúvár* 54,5(1999)10-12.

VARGA 2002.

VARGA Z.: Ők élnek Pannóniában. Tájak, virágok, lepkék, madarak. Well-Press, Budapest 2002.

WARNKE 1983.

WARNKE, D.: Tempel und Götterbilder bei den Lutizen. *Das Altertum* 29,1(1983)38-48.

Welt der Etrusker.

Die Welt der Etrusker. (Hrsg.: KUNCZE M. – KÄSTNER V.) Berlin 1988.

VERES M. – SZABÓ L.: A velemi Kalapos-Kő morfogenetikájához. *Vasi Szemle* 50,2 (1996) 211-234.

WOSINSZKY 1896.

WOSINSZKY M.: Tolnavármegye története az őskortól a honfoglalásig. Bp. 1896.

ZOMBORY 1870.

ZOMBORY L.: A még 1866. évi május hó 7.-i kunhalmi ásatás eredménye. *ArchÉrt* 3 (1870) 145-147.

1. kép:
A Kalaposkövek egyike
fotó: Tóth István

2. kép:
Velem-Szentvid
a hegy középvonalában a gesztenyefák kirajzolják a teraszokat; bal szélén, a felfelé
menő sáv, az egyik lekopott zárósánc, a „Papok útja”; a háttérben a Dunántúl
legmagasabb pontja, az Írottkő tömbje (883 m)
fotó: Tóth István

**3. kép:
Szent Vid szobra a velemi Szent Vid kápolnában**

4. kép:

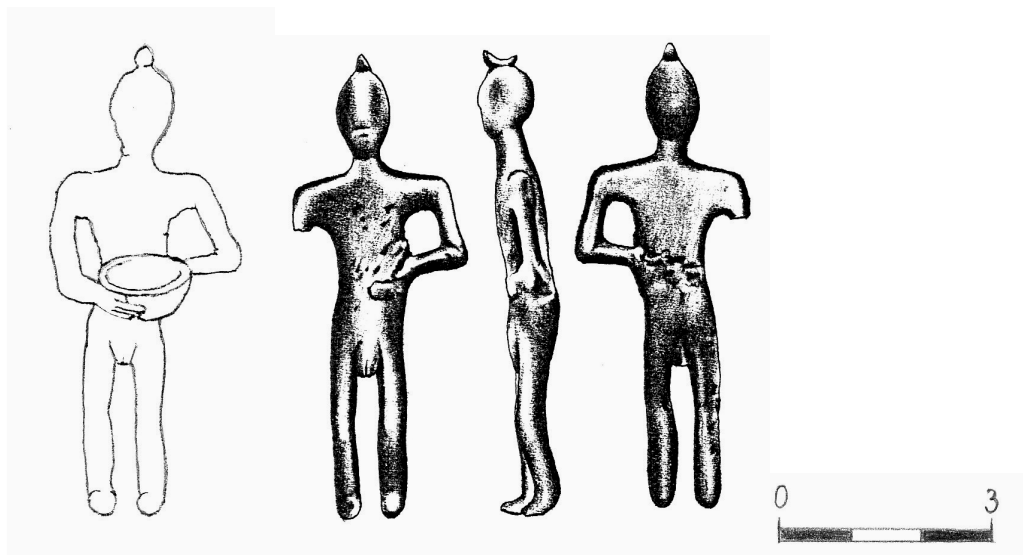
Velem-Szentvid, fogadalmi kép a Szent Vid kápolnában

A XVIII. században Szent Vidnek és Magdalénának(!) dedikálták, felirata:

*Schuldiges Dank opfer welches hiemit die beeden gemainde Rattersdorf und Libing
 Gott und dem H: Blutzeugen Vituo und der H. Magdalena abstaten.
 Ao. 1779.*

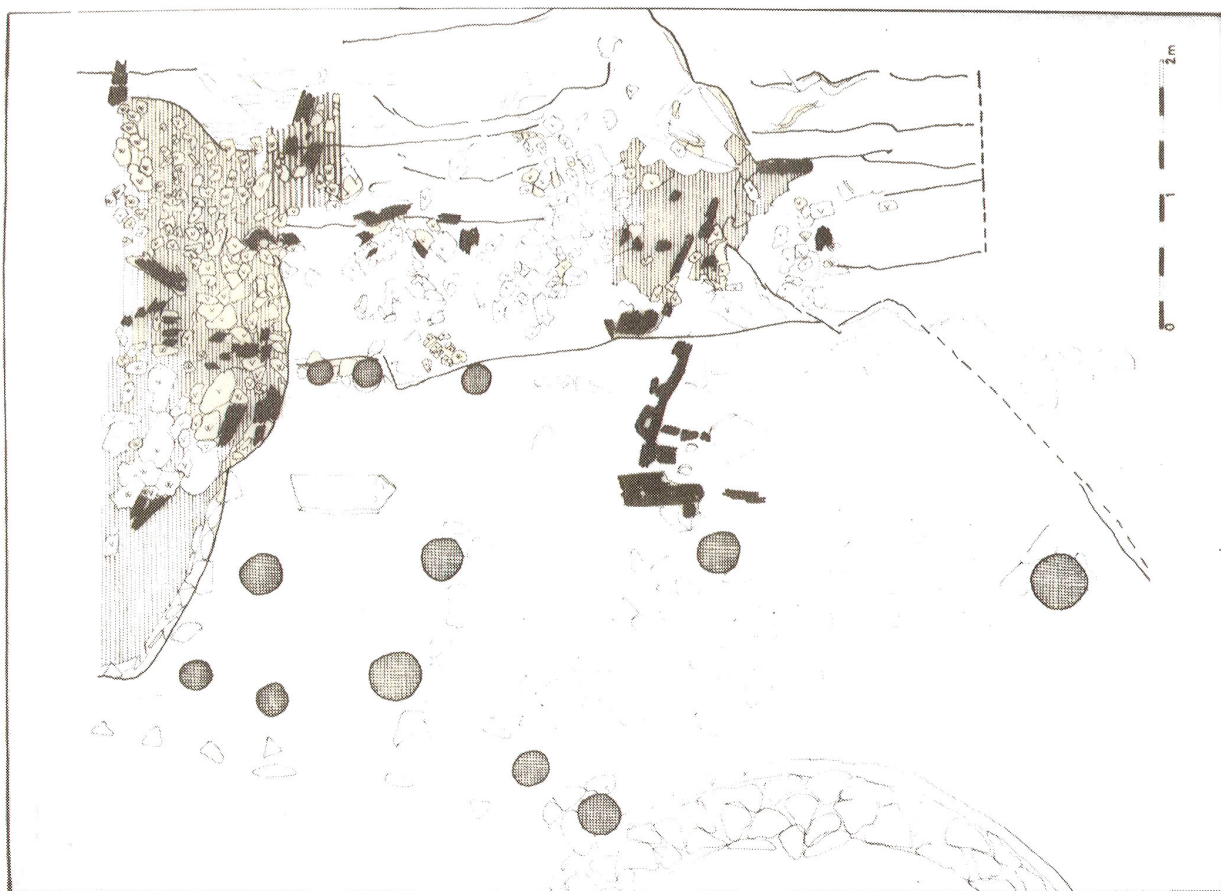
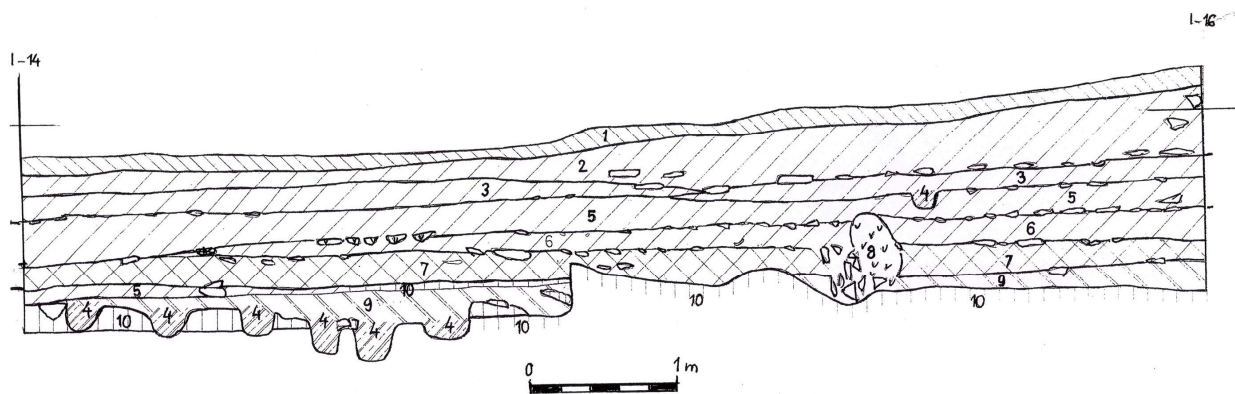
5. kép:
Kilátás Velem-Szentvid szentélyeinek egyikéről, a Kalapostkőről (587 m)
 a Szentvid-hegy (568 m), háttérben a Kendig (725 m), előtte, az örökzöldekkel jelzett
 Péterics hegy (601 m)
 fotó: Tóth István

6. kép:
Bozsok/Velem-Kalapostkő
 Áldozatot vívő fiatal lány bronz szobra
 SM 54.508.625

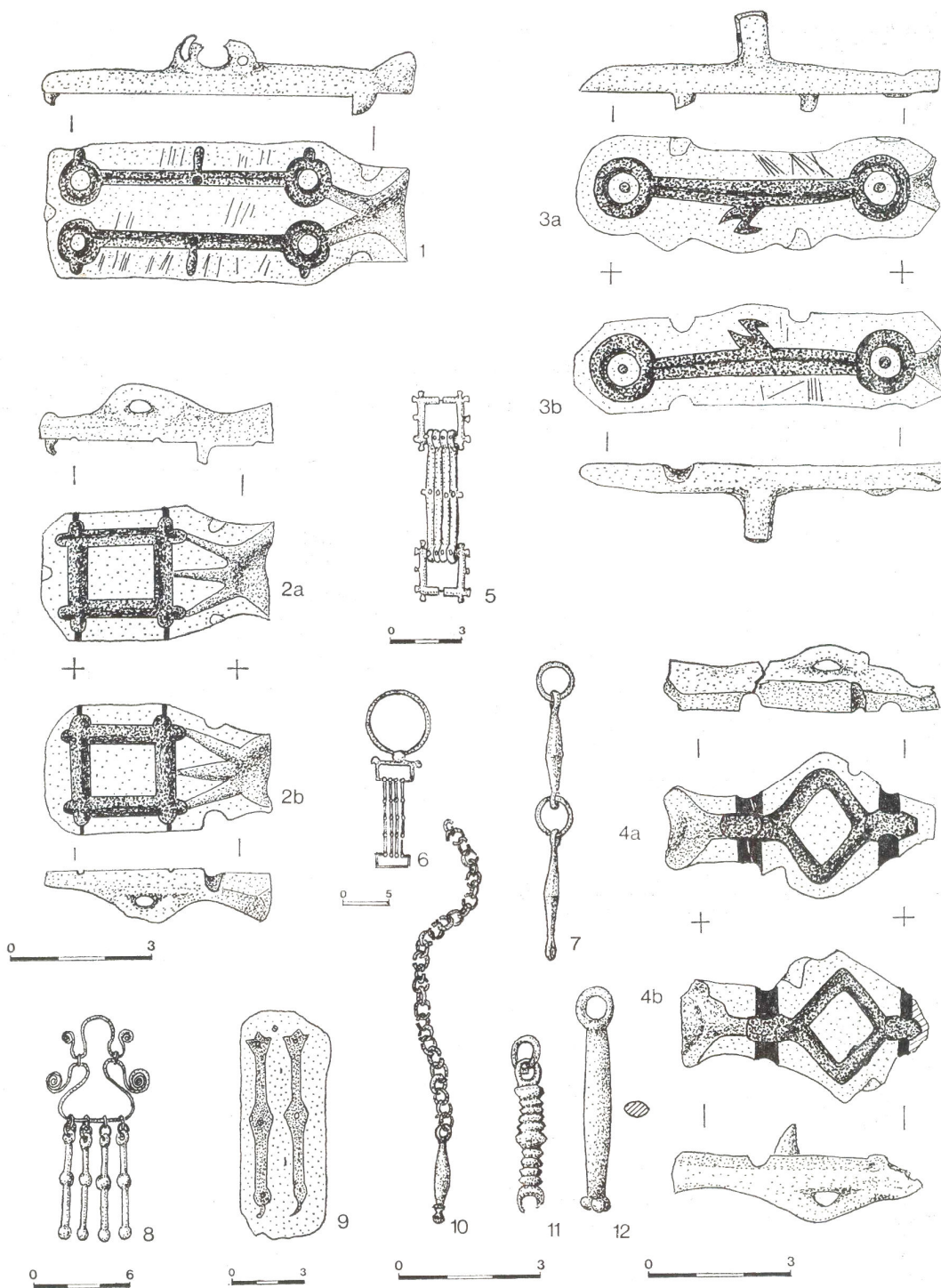

7. kép:
Velem-Szentvid, fellegvár „motte”, vagy tumulus(?)
egyszerű fa kálvária áll rajta, az alsó kép a motte tetejéről a külső oldali körsáncot
(esetleg a *peribolos*-t?) mutatja

8. kép:

Velem-Szentvid, a k-15-16 szelvények tanufalának metszete és felülnézete
1: humusz **2:** szürke feltöltés **3:** köves omladék **4:** cölöplyuk **5:** szürke feltöltés **6:** szürke omladék **7:** szürkésbarna omladék **8:** vörösre égett agyag **9:** barna, agyagos feltöltés **10:** sárga agyagpadló **balról:** vályogtégla-fal; **középen:** szövőszék nehezékek; **jobbra:** ácsolt gerendák; (szövőszék?) -144 cm

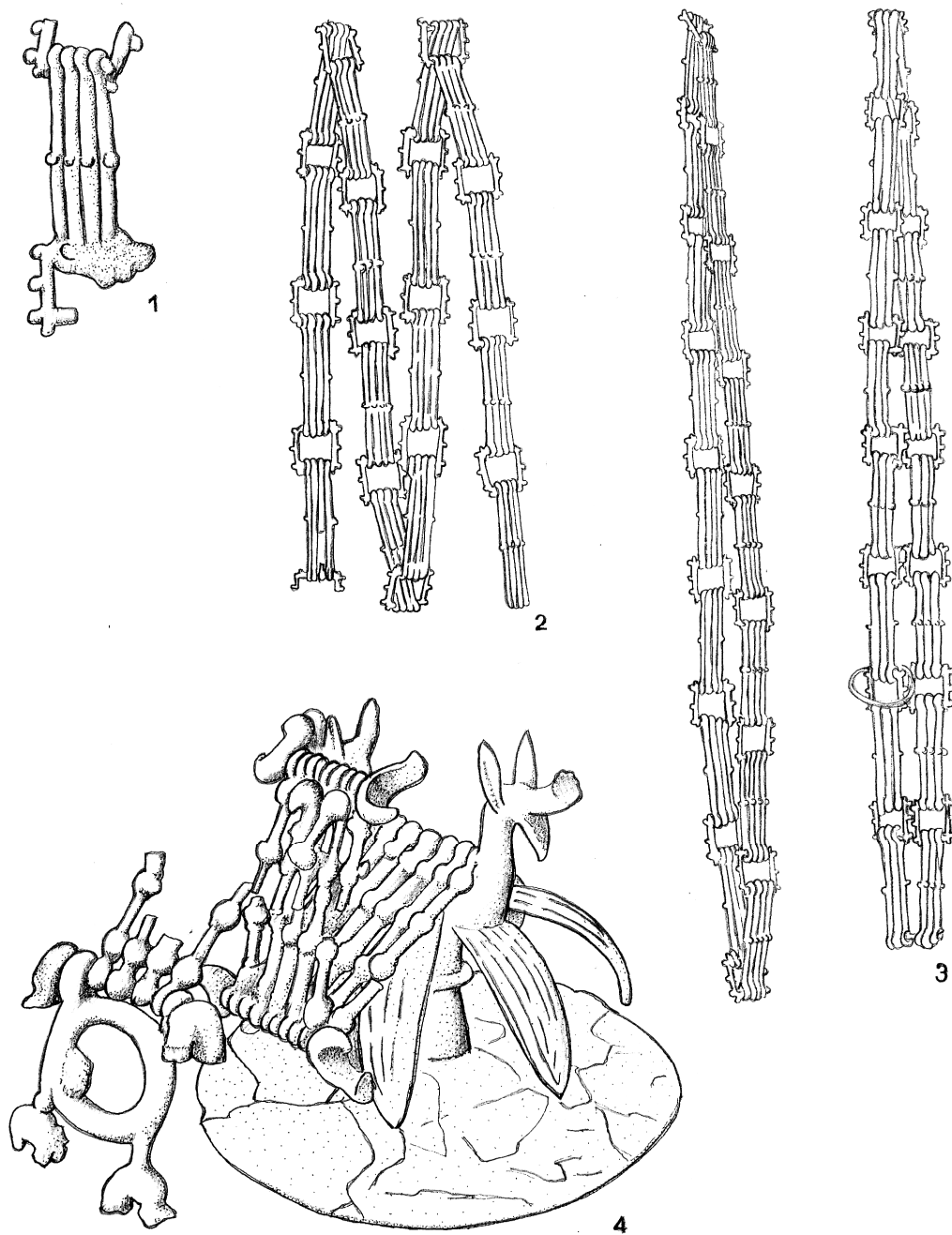
9. kép:

Regöly-Szárazdi bozót, bronz öntőminták és párhuzamaik

1-2: etruszk típusú láncok öntőmintái 3-4: kelet-alpi/picénumi típusú öntőminták

5: Woskovice male (Lorzendorf) 6: Vetulonia 7: Hallstatt 8: 'Picenum'

9: Vetta Marina 10-11: Velem 12: Szalacska

10. kép:
Etruszk (típusú) (füstölő)láncok
 (Kromer nyomán)
 Býčí skála, Woskovice Male (Lorzendorf), Stanomin, Vetulonia